

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXXIII. évf.

1898. Martius—Április.

2-ik füzet.

Brassai, mint philosophus.

Brassai halála alkalmával a sajtó részéről olyas nyilatkozatokat hallottunk, hogy meghalt az utolsó magyar polyhistor. Ha igaz ez, akkor ma nincs élő ember, ki az ő minden tudományszakra kiterjedő munkásságát érdeme szerint méltathatná. Mert a mai kor annak az egyetemes készületségnek, melynek Br. egyik ritka példája, nem kedvez. Ezért részekre kell osztanunk őt, kinek tekintete mindig csak az egészen, az általánosan nyugodott meg, ki fáradhatatlanul munkált az egyes tudományok apró útvesztőiben, ágaiban, de eredményeit mindig csak általános elvek szempontja alá helyezve, tudott megnyugodni. Vajjon fog-e adni munkásságának e különböző oldalakról való, de mindig csak egyoldalú szemlélése az ő érdemeihez méltó képet? Nem igen hihető. S így ő a maga bámulatos nagyságában és sokoldalúságában előttünk érthetetlen, mert megfoghatatlan lesz. Az egyes szaktudományok mindig csak a maguk szakjabelit fogják benne látni; ő meg minden szaknál le tudja teljesen bilineselni a szemlélőt. Más oldalú vizsgálásra nem marad figyelem, sőt értelem, felfogás sem.

Történetek már kísérletek az ő százéves pályafutása rajzolására, sokoldalú munkásságának méltatására,¹ s egy felolvasás² foglalkozott vele, mint kritikussal, zeneelméleti és belletristikai íróval.

Brassait, mint philosophust méltatni, nem könnyű feladat. Nehezíti a kutatást és áttekintést az a körülmény, hogy ezikkei, melyek ilyen vonatkozásokat tartalmaznak, a legkülönbözőbb lapokba vannak elszórva; összegyűjtésük nagy bajjal jár, sőt keresztülvihetetlen. A másik nehézség még nagyobb. Philosophiai munkássága 1832-től 1897-ig 65 évet ölel fel. Nincs ez eseményekben, találmányokban, mozgalmakban és eredményekben oly gazdag korszaknak egyetlen nevezetesebb mozgalma, mely Br. feje fölött nyomtalanul enyészett volna el. Az ő minden iránt élénken érdeklődő szelleme tárva-nyitva volt a hatásoknak; de megfontolás, megbirálás nélkül egyetlenegy

¹ Kőváry László, Brassai pályafutása. 1897.

² Kozma Ferencz az Erdélyi Irod. Társ.-ban. 1897.

sem fogadott el. Érdeklődő figyelemmel kísérte a tudományokat haladásukban, tévútaikon is; de élesen, szigorúan rostálgató elméjét az egyszer megtalált igazságtól semmi hatalom elmozdítani nem tudta.

Most már annak, a ki az ő álláspontjának, nézeteinek elemzéséhez, fejtegetéséhez fog e hatásokkal szemben, ismernie kell e 65 évnek minden szóba jöhető philosophiai mozgalmát. Mert ő ott van mindenütt, a hol eszmék, a tudomány lobogója alá harczások gyűlenek. Ott van, hol az emberi elme titkos, homályos kérdésekre fényt deríteni, erejét gyűjti. Költészettani, kritikai, aesthetikai, természetbőleleleti, logikai, módszertani, vallásbőleleleti, metaphysikai kérdések mindig feltalálják benne a harczost. A magyar bőleleletben önállóságra törekvők „egyezményes bőlelelete“, Hegel dialektikája, a modern materialismus lelketlen és szellemtelen követelőzései, a darwinismus, a positivismusként nagy igényekkel fellépő rendszere fényes dialektikájának mind megannyi czélpontjai.

Egyetemes, mindent magába ölelő szelleme csak a philosophia révében talált nyugalmat. Első szerelme ez volt s bőleleleti kérdésekkel foglalkozva lehelte ki nagy lelkét, miként Sokrates, kit köztünk senki jobban nem értett és nem magyarázott.

Brassai nem az írói diesőségvágy viszketegeből irt. Előbb szorgalmasan tanult és pedig saját maga belátása s értelme kalauzolása mellett s csak miután valamely kérdésbe teljesen beledolgozta magát s érezte, hogy a kérdést másoknál mélyebben, alaposabban áttanulmányozta, tette tanulmányai eredményét papirosra. Magával szemben ép úgy gyakorolta a kritika szükséges tisztét, mint az élte hosszú folyamán fellépő szellemi mozgalmakkal és koreszmékkel szemben. Innen van, hogy 65 évre terjedő philosophiai írói múltját igen nagy részben negativ kritikai működése jellemzi; innen van, hogy teremtő, productív művei sem nélkülözik a kritikai élt és sokszor csipős megjegyzéseket; innen van, hogy legmaradandóbb becsü methodologiai három értekezése legmélyebb lényegében nem egyéb, mint a fellépő utilitarianismus elleni fényes tiltakozás; innen van végre az is, hogy a 96 éves böles „igazi positiv philosophiája“, mely rendszere, világnézete „sarkalatos állítmányait“ tartalmazza, lényegesen a Comte positivismusa ellen, de belőle indulva ki, épül fel. Az ő „észgépe“, az ő teremtő creje kívülről várja a lökést a tevékenységre, az ellentétek harczában nőttön-nő, élesedik és izmosodik.

Brassai érett ésszel kezdett az íráshoz. Soha egy gondolatot a legtüzetesebb meghányás-vetés, megfontolás nélkül le nem írt. Innét

van, hogy hosszú működése alatt soha semmiben ellenmondás vagy következetlenség hibájába nem esik. Az emberiség legföltettebb és legdrágább eszméi, isten, lélek, hallhatatlanság, szabad akarat oly szilárd és kimagasló pontok az ő philosophiai elmélkedésében, melyek biztosan vezérlik őt a kor sokféle, néha zavaros, máskor ellenmondó eszmeáramlataiban.

Írói pályáját egy aesthetikai értekezés nyitja meg 1832-ben, a mely dióhéjban már magában foglalja az 1858-ban megjelent s lélektani alapon fejtegetett logikája fejtegetéseit. Logikája formális álláspontját sokkal később, 1877-ben megjelent logikai tanulmányai rendíthetetlenül fenntartják. Módszertani elveit, melyeket az 1867—69-ben megjelent három értekezésében fejtett ki alaposan és tüzetesen, már 1844-ben megtaláljuk a Vasárnapi Ujság egy kis cikkében s megtaláljuk gyakorlatilag kivive már az 1845-ben megjelent Ok-szerű vezérében is. *Az igazi positiv philosophiában* letett alapelvek egyikét-másikat évtizedekkel azelőtt már megtaláljuk dolgozataiban. Innen, hogy néha ismétli magát. Innen, hogy az 1887—93-ig a Dávid Ferencz Egylet kiadványai közt önállóan is megjelent *Melyik az igazi tudomány* s a *Magyar Philosophiai Szemlében* 1888—89-ben megjelent *A philosophia fordulta* cz. művei lényegében már adják az igazi positiv philosophia tartalmát. De soha úgy, hogy a kérdést valamely új oldalról ne világítanák meg.

Összefoglaló áttekintést csak műveinek elemzése nyújthat. Mielőtt azonban philosophiai gondolkodásának érdemleges szemléletéhez fognánk, ifjúkori tanulmányairól is meg kellene emlékeznünk. De e tekintetben adataink meglehetősen hézagosak. Nincs egyetlen életrajzi vázlat sem, mely e kérdéssel érdeme szerint foglalkoznék s némi fényt derítene rá. Adatok hiányában fel kell használnunk azokat a nagybecsű önéletrajzi adatokat, melyeket műveiben és cikkeiben elszórva itt-ott találunk.

Tanulmányai eredeti gondolkodását a legkisebb mértékben sem befolyásolják; s egyáltalában nem úgy értendők, hogy ő ezeknek alapján valamely kidolgozott rendszer kész hívéül ajánlkoznék s a magyarázás, terjesztés, népszerűsítés inkább hasznos, mint önálló gondolkodásra valló munkájával megelégednék. Nem, a mit ő másoktól átvesz, mert hisz böleseleti rendszere sarkalatos tételei egyik vagy másik philosophiai rendszerben megvannak és nem újak, azokat az ő éles és mélyreható elméje feldolgozza, átalakítja s teljesen más formában és más vonatkozások közé helyezve, adja vissza úgy, hogy

eredeti tulajdonaként tekinthető. Ebben a kérdésben irói lelkiismerete sokkal kényesebb, mint a mai nemzedéké s nem mulasztja el, a hol az alkalom kínálkozik, kiemelni e körülményt. Már ennél fogva is nagyon kicsinylő az a mód, melylyel Alexander Bernát a Pallaslexikonban a magyar bölesészet története vázolásában Brassai érdemeiről megemlékezik, nem tudván róla egyebet mondani, mint hogy ő is juttatott bő szellemi kincséből a philosophiának is. Ha a philosophia magyar művelőit az eredetiség szempontjából osztályoznók, Brassainak igazságos mértékkel nagyon előkelő helyet kellene közötük biztosítanunk.

A következő sorok Brassainak, a philosophusnak vannak szentelve. Céljuk lesz nyomon kísérni az ő munkálkodását, kifejezni azokat a kincseket, melyeket ritka gazdagságú szellemi tárházából reánk, utódaira hagyott örökségül, figyelemmel kísérni és lehetőleg kiemelni azokat a pontokat, melyekben ő nemcsak hogy felemelkedett a kor színvonalára s a haladó tudománnyal hosszú élete folytatásban lépést tartott, hanem korát meg is előzte. Lehetetlen, hogy ennek a példátlanul gazdag szellemi életnek a szemlélése egyikünket vagy másikat ne ejtene abba a szellemi gyönyörbe, melyet ő élvezett s melynek még létezését sem sejtí az, ki nem hatolt be a tudomány titkaiba, mélyeibe s nem hozott fel onnan önmunkássága folytán, habár csak olyan eredményt sem, mely mások előtt már régen ismeretes volt. Nagy emberek élete még tévedéseiben is végtelen tanuságokat rejt magában. Brassai hosszú élete, agyvelejének minden munkássága, lelkének minden gondolata, szívének minden dobbanása a tudománynak, a tudományok önzetlen szeretetének volt szentelve.

Munkássága különböző irányait olyan sorban próbáljuk ismertetni, a mint művei megjelentek. Ezért rendre jönnek szóba aesthetikai, logikai, materialismus elleni, módszertani, darwinismus elleni, vallásböleseleti és metaphysikai nézetei.

I. **Aesthetikai munkássága.**¹

Brassai teljes aesthetikai rendszert nem írt. Elméleti fejtegetései sem terjednek ki az összes művészetekre. Legbővebben a

¹ Aesthetikai cikkei: *A gyönyörűségről, melyet a szépművek szemlélése vagy hallása okoz bennünk.* Nemzeti Társalkodó. 1832. I. félév. 11., 12. sz. II. félév. 4. 5. sz. — *Bévezetés.* Melyben sz. önkint bevallja, sőt meg is bizonyítja, hogy ő nem criticusnak való; elmefuttatás, melyben a k. o. többet

költészet, s itt is inkább csak a drámai és lyrai költészet, aztán a zene elméletével foglalkozott. 1858-ban megjelent logikája 21. §-ában „későbbben adandó aesthetikájáról“ beszél. Ebből látjuk, hogy az aesthetika teljes rendszerének kidolgozását tervezte. A terv nem valósult. Hogy minő veszteség ez az aesthetika szegényes magyar irodalmára, későbbben, ezikkei tárgyalásánál, látni fogjuk.

Aesthetikai előtanulmányairól csak ezikkei vonatkozásaiból és saját nyilatkozataiból értesülünk. Utóbbiaknak nagy jelentőségét Brassainál kiemelni felesleges. Nyomatásban megjelent első ezikke egy aesthetikai értekezés volt. Ez magyarázza eljárásunkat, melylyel először aesthetikai működését kívánjuk ismertetni. Brassainak, a már nagynevű tudósnek, kétségbe vonhatták volna illetékességét aesthetikai dolgokban. Ő igazolja magát s ír előtanulmányairól:¹ „Már nagyon fiatalon föltettem magamban, hogy az irodalmak jelesebb, de legalább legjelesebb termékeit -- eredeti alakjukban — elolvasom. A sors kedvezett föltételemnek. A „csöndes öregség“ megvárt s úgy várt meg, hogy korán fejlett hajlamaimat nemesak el nem ölte, de meg sem gyöngítette. Így történt az, hogy én az — e nevet igazán érdemlő — irodalmak legnagyobb részét classicusaikban élvezni s méltányolni birtam. De ez nem egyszerre, nem is rövid idő alatt, hanem egy egész hosszú életen át időszakonként esett meg“. Másutt² megint: „A német irodalomból Wieland, Lessing, aztán Schiller és Herder munkái valának első s esaknem kirekesztő olvasmányaim s mindezek a régiek összevéve erősebb ellensúlyt alkottak, mintsem hogy az akkoriban divatozó Lafontaine és Cramer, Ifland és Kotzebue kártékonyan vagy ferdítőleg hathattak volna, alakulni jó irányban kezdett, izlésemre. Így alapra fektetém én aztán az ismeretesebb európai nyelvek irodalmi ismeretét. Német, frank, olasz és angol munkák olvasásában az irodalom historiája szolgált kalauzomúl, mulatságom és tanulmányaim tárgyait esaknem kirekesztőleg az ott meg-

lel, mint a mennyit keres. Criticai Lapok. 1855. 1—21. l. — A tudós leánya. Irta Eszther szerzője. *Bírálat*. Criticai Lapok. 1855. 27—43. l. — Nemzeti Színház. Criticai Lapok. 67—73. l. — *Classicismus és romanticismus*. Pesti Napló. 1856. 236, 263, 316, 317. sz. — *Egressy Gábor XXXIII. »Rebus«-a*. Pesti Napló. 1858. 32, 33, 34, 35. sz. — *A Korunk színbirálójához*. Kolozsvári Közlöny. 1862. 19. sz. — *A kritikus tragédiája*. Korunk. 1862. 31, 32, 33, 34, 35. sz. — *Gyulai Pál legujabb leleményei az aesthetikában*. Fővárosi Lapok. 1864. 258. sz. — *Burns olvasása után*. Fővárosi Lapok. 1871. 50, 51, 52. sz. — *A hasonlatról*. Erdélyi Muzeum. 1874. 3. sz.

¹ Burns olvasása után.

² Classicismus és romanticismus.

állított reputatiók képezték s ily iskolán öntudatosan s gondolkozólag keresztül menve, bizony tökféjű s tapló szívű embernek kellett volna lennem, hogy ízlésem nemesítésében annyi lángész gyönyörködő bámulása ne hagyjon észrevehető nyomot maga után. Ha ezekhez hozzáteszem, hogy nem siettem tanulmányaim minden parányi eredménykijét legott kiharangozni, mint most szokták tenni, midőn 16—17 éves gyermekézők albumokat s irodalmi lapokat szerkesztenek s általuk kiadott remekkel apjaik ízlését akarják mívelni, hanem némi aránylatos miveltséget vártam s tanultam, míg némi igényt tarthatnék az oktatásra; szóval, ha megmondom, hogy az első sor, mit nyomtatás alá írtam, betöltött 30-ik évem után lón írva, azt hiszem, elég indokot adék fel egy aesthetikai patens kiszolgáltatására számomra.“

Igy „meg nem szakadó vizsgálódással s elmélkedéssel és mások munkái s működése figyelmes számba vételével“¹ készítette magát elé az aesthetikai pályára s írta meg „aesthetikai alapító értekezését“, mely mint 12 évi inductio gyümölese“ az „Erdélyi Társalkodóban van eltemetve.“²

A 12 évi inductio gyümölese nyomtatásban megjelent első értekezése: *A gyönyörüségről, melyet a szépművek szemlélése vagy hallása okoz bennünk.*³

Kisérjük végig gondolatmenetében.

A gyönyör okát s a szép lényegét magyarázó elméletek között összeegyeztetetlen különbségek vannak. Egyik az *ideálban*, másik a *természet utánzásában*, egyik a *tökéletességben*, s így a teljes célirányosságban, másik a *cél nélkül való célirányosságban* látja azt. A művészet célját illetőleg is ily elütők a felfogások. Egyik „esupán egy henye élet mulattatásában“, másik „az emberi nem értelmi s erkölcsi kimivelődése eszközében“ látja azt. Ez ellentétes felfogások arra engednek következtetni, „hogy vagy nincs semmi közönseges törvényregula, mely minden nemzeti vagy személyes előítélet nélkül, minden mestermívnek becsét és érdemét átaljában bevehető világos okokból megmagyarázva, annak igazi rangját kimutatná, vagy ha még egy olyanak létéről kétségbe nem estünk, azt még

¹ Halljunk szót! A Hon. 1863. 115—118. sz.

² Classicismus és romanticismus.

³ Nemzeti Társalkodó. 1832. I. félév. 11, 12. sz. II. félév. 4, 5. sz. Németre fordítva az Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok. II. k. 236, 317, 364, 414. I. és III. k. 583, 607. I.

eddig aesthetikusinknál hijában keressük s megtalálása hátra van.“ Az utánzás tökéletessége vissza arányban állván az aesthetikai gyönyörrel, általános aesthetikai elvül felvenni nem lehet. De az eszményt sem. Az eszményítésnek ugyanis két értelme van. Első szerint „minden valóság ideálja nem egyéb, mint ugyanaz a valóság gondolható legtökéletesebb állapotjában“; de ez az állapot csak ideálban van meg. Második szerint: „a tökéletességnek ez élet szűk határai közt elérhető, testi érzékeinkkel megfogható lépcsőjét nevezzük ideálnak“. Ez esetben a szépművek kilencztized része nem érdemelné meg e nevet. De indulatok, szenvedélyek is lehetnek tárgyai a művészeteknek; ezeket pedig nem lehet eszményíteni. Ez elméletek elégtelenségének okát abban találja, *„hogy eddig igenis objective, vagyis a tárgyban magában kerestük a szépmesterség sajátosságát tevő tulajdonságokat“*. Fordítsuk meg hát a dolgot. *„Minthogy a szépművektől okoztatott gyönyörűséget egészen csak magunkban tapasztaljuk, ezt a benyomást vizsgáljuk meg közelebbről, fejtsük, daraboljuk fel az öt alkotó egyes érzésekre, s a mely tárgy alkalmas lesz ezeket felbresztetni bennünk, ruházzuk bizvást arra a szépműv dicső nevezetét.“*

Vegyünk pl. egy élő fát s annak híven festett képét. Érzékeink útján mindkettőről képzetet alkotunk s azt lelkünkkel közli felfogó tehetségünk. Az első hidegen hagy, a második kellemes benyomást tesz. Miért? Mert „az első kép formálását lelkünk mintegy szenvedőleg és tudta nélkül teszi meg.“ De a második esetben ez az önkéntesség nélkül való s szinte mechanikai munka nem elég.“ Mikor a festett fát szemléljük, lelkünk nemesak erről alkot magának képzetet, hanem az eredetiről is; a kettőt összehasonlítja, az előadás hiányait kipótolja s az eredeti tárgyról helyes képet formál. E feltételek általánosak s ezért a szépművek szemléléséből vagy hallásából származó gyönyörűséget okozza *„lelkünknek az az önkéntes munkássága, mely a szépműv által érzékenységink elébe állított vonásokat kiegészítve, magának egy tökéletes képet alkot.“*

Ez aesthetikai főelv („gyökérértelem“) következményeit s a művészetek különböző nemeire való alkalmazását a második értekezés nyújtja. Ez a lelki tehetségek elemzésével kezdi lényegében oly szellemben, mint 26 évvel később logikája.

Előszámlálván a lelki erőket, e kérdést teszi föl: „Okozhat-e az előszámlált lelki erők gyakorlása magában gyönyörűséget?“

Így felel rá: „A lelkierők munkálódása, minthogy önérzés és tudat járul hozzá, gyönyört okozhat.“ Minden gyönyört kettőztet,

sőt hatványoz a *meggyőzött nehézség érzése*. A nehézség meggyőzése s az ezzel járó kellemes érzés ott van, mikor képző tehetségünk kilépve a kültárgyak benyomásait kísérő szenvedő szolgálai állapotból, eselekvővé, másolóból teremtővé lesz. Mikor egy tárgynak több éles, de az egészet ki nem merítő vonásai érzékeink elé ötlenek, az ábrázoló tehetség a hiányzókat önerején előállítva, a tárgynak egész és tökéletes képét alkotja meg. „Mindazt, a mi ilyforma vonásokat érzékeink elébe adni s lelkünk lerajzolt önkényes munkásságát felserkenteni alkalmas, *szépművnek* nevezem.“

Azok a vonások, a melyek a lélek teremtő munkásságát a kép kiegészítésére serkentik, az *aesthetikai jegyek*. Rendre véve most e szempontból a művészeteket, úgy találja, hogy a költészetben e jegyek — a szók — minden idegen inger nélküliek, „az általuk ébresztett s lelkünk munkásságától teremtett képek teszik az egész gyönyört.“ A költészettől „egy szembetűnő s büntelenül által nem szökhető hézag“ választja el a festészetet. Jegyei az érzéki tárgyak „körülrajzai“, a színek, árnyékolás „már magukban is igéző ingerrel bírnak s a lélek munkásságának keveset hagynak a kép kiegészítésére.“ A szobrászat („faragó mesterség“) már elég dolgot ad lelkünk utánteremtő erejének. Képzelteti a piros vért a hideg márvány felszine alatt, szájalmat kelt a haldokló gladiator iránt, keesegtet az átlátszó lepel alatt az emberi tagok bájoló alakja által. „A szemlélő lelke s a művész vésője csaknem egyenlő mértékben munkálnak a szobrok által okozott gyönyörön.“ „A zenét a többi művészetekhez s a szépművek benyomásának előadott elvéhez igen vékony fonal tartja.“ Jegyei a dallamba s összhangba szerkesztett hangok oly ingerrel bírnak, hogy lelkünknek kevés módot engednek munkálkodásra. A felállított főelvből minden művészetet általában érdeklő következő következtetéseket vonja:

1. A jegyek által felébresztett képek sorát egy szellem lelkesítse s egyszerű, könnyen felfogható eszme határozza.

2. A lélek munkája végbevételére testi szervekkel él s a vis inertiae ellenhatását felül kell mulnia; ezért a jegyek se igen számosak, se igen kevesek ne legyenek; „a vis inertiae különböző lévén, az ugyanazon szépmű által okozott tiszta aesthetikai gyönyör is minden egyénre nézve különböző.“

3. „Minden képzet és eszme az érzéki tárgyak képei s ezeknek egymáshoz való arányai lévén, lelkünk teremtő ereje csak abban áll, hogy e képeket más rendbe, összefüggésbe és arányba helyezi

s így minden productio tulajdonképen csak reproductio. A felgerjesztendő képet alkotó egyes vonások, ha szétszórva is, készen vannak emlékezetünkben s lelkünk ezeket csak összeállítja.“

4. „A jegyeknek nemesak conventionalis és történetes, hanem a felvett tárgy s az előállítandó képek valódi mivoltából és saját-ságából vett vonásoknak kell lenni.“

Adtuk Brassai első értekezésének lényeges tartalmát. Részletesen foglalkoztunk ez értekezésével nemesak kiválóan tartalmas voltáért, hanem azért is, mert az egészen, habár nem is szembetűnő világossággal, az eszmetársulás, a képkapcsolás (associatio) elve vonul végig vezérfonal gyanánt. Ez az a fontos elv, mely ma az aesthetikában általánosan kezd uralkodni. *Fechner*, kit *Carriere* alig ismer el ezéhbéli aesthetikusnak, 1866-ban, tehát 34 évvel Brassai után, egy felolvasásában hangoztatta először az associatio fontosságát az aesthetikában. Felolvasása -- a mint maga mondja¹ -- meglehetősen fiascot csinált a philosophusoknál. Tíz évvel később kiadta *Aesthetikai előiskoláját*, melynek -- úgy szólva -- vázát épen ez elv fejtegetése s az aesthetika egész területén való szerepe mutogatása képezi. Most már hatott. A deductiv aesthetikusok haladó pártja is elfogadta ez elvet. *Carriere* pl. Aztán az oly korán elhalt berlini tanár H. K. v. Stein. Irodalmunkban is megjelent ez irány Pekár Károlynak a budapesti egyetem bölesészeti karától megjutalmazott s az akadémia támogatásával kiadott *Positiv aesthetikájában*,² mely valódi nyereség irodalmunkra.

Brassainak, ki a német gondolkodást 34 évvel előzte meg, értekezését kevesen ismerik. Pedig ő felismerte az aesthetikában kétségtelenül igen fontos elvét az associationnak. E mellett szól fennebb vázolt értekezése. De e mellett szólnak nyilatkozatai is, melyekből világosan látszik, mennyire tudatában van ő az elv fontosságának.

Gyulai Pálhoz 1871-ben így ír:³ „Hiszen téltul figyelme méltatta ön — és tudtomra az irodalom férfiai közül esupán ön — azt az egyedül magam állította elvet, mely szerint a mesterművek élvezetebeli gyönyör általában véve az élvező szellemi tehetségeinek a mű által ébresztett működésében, ha úgy tetszik „tevellésében“ vagy „ténykedésében“ áll.“ Ugyanabban a *Nyílt levélben* követeli a költőtől, hogy „a leírás elemei, a kép vonásai közül csak annyit vegyen

¹ Vorschule der Aesthetik. Leipzig. 1876.

² 1897.

³ Burns olvasása után. Nyílt levél Gyulai Pálhoz.

igénybe, a mennyi elég arra, hogy *az élvező, ama szellemi Proteus, az eszmetársulat hatalmas segélyével a többiekhez hozzájuk pótolni bírja.*“ Az associatio elvét logikája 36. §-ában „kimondhatlan fontos“-nak mondja, mely „befoly életünk legtöbb és legérdekesebb viszonyaiba“ s már első értekezésében így ír róla: „A képzetek társulására Locke figyelmeztetett először; de ha ő Keppler volt az ideák alkotmányára nézve, nem támadt még utána Newton, ki az *ideák társítását, mint a pszichologiai világ gravitatioja törvényét* felkapván, azt *oly sok, eddigelé megfoghatatlan lelki jeleneteknek világosítására és megértetésére használja s alkalmaztassa.*“

A legújabb tudományos vagy positiv aesthetika szerint „a költészetben, melyet par excellence associativ művészetnek nevezhetnénk, óriási szerepe van a szép eredeti hatásához kapcsolódó associativ tényezőknél.“¹ Fechner szerint a költészet és festészet között az associatio szempontja szerint az a főkülönbség, hogy „a festészet látható szavai közvetlenül adnak *valamit az ábrázolandó dologból*, pl. az emberből külső alakját, színét, a mik nem teszik ki az egész embert, de igenis egy részét és csak a többit, a mi még hozzátartozik, bízzák az associatióra; de *a nyelv szavai kevés kivétellel egészen közönyösek* az előadandó dolog iránt és mindent az associatióra bíznak.“² Brassai más szavakkal ugyanezt a gondolatot fejezi ki, midőn azt mondja, hogy a „költészetben a jegyek minden idegen inger nélküliek, az általuk ébresztett s lelkünk munkásságából teremtett képek teszik az egész gyönyört;“ „a festészet jegyei már magukban is igéző ingerrel bírnak s a lélek munkásságának keveset hagynak a kép kiegészítésére.“ Fechner a zenére nézve az associatio álláspontjából ezeket mondja:³ a zene hatása a zenei hangulatokon és a dallam és összhang érzésén nyugszik. Ezek *függetlenek képzet-társulásoktól* és bármennyi képzet, emlékezet és ezeknek összege társul is hozzájuk, az mellékes marad e lényegileg zenei hatásokra s bizonyos határokon belől esetleg s mellékkörülmények szerint változik.“ Brassainál ugyanezt a gondolatot találjuk: A zene jegyei oly ingerrel bírnak, „hogy lelkünknek kevés módot engednek munkálkodásra.“ Brassai főelve szerint „lelkünk önkéntes munkássága kiegészíti az elébe állított vonásokat.“ Ámde honnan egészíti ki?

¹ Pekár, Positiv aesthetika. 1897. 286 l.

² Vorschule der Aesthetik. 1876. 137 l.

³ Vorschule der Aesthetik. 159 l.

Úgy-e tartalmából? Mert a kiegészítő vonásokat nem veheti a tárgyról. Veszi tehát a lélek a maga tartalmából, melyet a vonások direct hatása kelt, hoz emlékezetbe. Két hatás egyesül itt: a képek eredeti s a lélek által pusztán szenvedőleg felfogott hatása s a maga tartalmából hozzáadott s e munkásság által gyönyört okozó hatás. Fechner amazt közvetlen, ezt associatív benyomásnak nevezi s azt mondja, hogy az aesthetikai tetszés felkeltéséhez e kétféle hatás találkozása, megegyezése vagy hareza szükséges. A párhuzamot folytatni lehetne még tovább is. Felemlíthetnők, hogy az aesthetikát Brassai is, Fechner is inductiv tudománynak tartja. Brassai gunyolódik Vischernek hat kötetes deductiv aesthetikájával s nem tudja ráadni magát, hogy elolvassa. Fechner szembeállítja az „*Aesthetik von oben*“-nel az „*Aesthetik von Unten*“ s amazt agyaglábu óriásnak mondja.¹ Brassai vallja, hogy „az aesthetika világosan inductiv természetű.“² És mint ilyennek következtetéseit néha egyetlen egy tény is képes századok munkálatai daczára halomra dönteni. Az aesthetikában a zavart és nehézséget növelte az is, „hogy míg a francziák és angolok a tudományt természetes inductiv modorában üzték, a németek a speculativ philosophia mélyeibe sodorták be s rendszeröket a szép a priori való értelmezésére igyekeztek felépíteni, miszerint ezek s amazok között minden kéznyujtás el vala zárva s el is marad mindaddig, míg az inductio és speculatio közti kapes feltalálva, avagy a köztök tátongó mélység felett a híd megépítve nem leend, melynek azonban nincs hírünkkel, hogy valamely gyárban bár még lánczát is megkovácsolták volna.“³ Fechner még 1876-ban is azt mondja, hogy a deductiv aesthetika („*Aesthetik von Oben*“) művelése a németeknél Kant, Schelling, Hegel hatása alatt túlsúlyban van az inductiv aesthetika művelése felett, de utóbbi útja most már nem teljesen elhagyatott,⁴ s ő is felteszi a kérdést, vajjon nem lehetne-e a két ut előnyeit egyesíteni az által, hogy az alulról (inductive) induló utat felőlről jövő eszmékkel és elvekkal világosítsuk meg.⁵

Azt hisszük, hogy a felsorolt egyezések eléggé mutatják azt a rokonságot, melyet Brassai értekezése a „tudományos“ aesthetika

¹ Vorschule der Aesthetik. 4. 1.

² Criticai Lapok. 1855.

³ Ugyanott.

⁴ Vorschule der Aesthetik. 6. 1.

⁵ U. o. 4. 1.

eredményeivel mutat. Ez eredményeket az aesthetikus világ nagy diadallal ünnepelte s Brassai értekezéséről tudomást is alig vett. Ha nem lenne oly nagy időköz közöttük, még elhallgatott átvételre gondolnánk Br. részéről. Ámde a nyugati irodalmakból átvesszük az eredményeket s a miénket ignoráljuk. Eszünkbe jut a költő:

Warum in die Ferne schweifen,
Wenn das gute Licht so nah?

Igaz, hogy Brassai elve nines rendszeresen kidolgozva; csak fermentum cogitationis-t nyújt, de hiába várta feldolgozását s hatását. Nem telt be, mit 1856-ban mondott:¹ Nem haszontalan dolog tehát, ha „sokáig főzött aesthetikai nézeteimet, akár bírálatok, akár tüzetes értekezések alakjában közlöm.“

Brassai aesthetikai értekezésének egyik nagy érdeme tehát az, hogy az eszmetársulás fontos szerepét az aesthetikában először vette észre közöttünk. Teljesen járatlan utakon nem jár itt. Mert az angoloknál Burke és Home, a németeknél Herder sejtenek valamit az elv fontosságáról. Hatásra azonban nem gondolunk. Másik érdeme az, hogy a szépet nem egyedül a tárgyban keresi, hanem a szemlélő, az élvező alanyban is. Itt is, habár más előzmények, másnemű kutatások után olyan eredményekre jut, mint a mai aesthetika, a mely a külső benyomások alapján keletkező érzések és főleg szép érzések physiologiai és psychologiai magyarázatával feladatát megoldottnak tekinti s a mely a régi metaphysikai aesthetikáról ép oly lenézőleg beszél, mint a milyen kevés eredményt vár Brassai attól.

Brassait ez első philosophiai értekezése után másnemű tanulmányok foglalták le. Legalább jó darab ideig ide vágó ezikkét, dolgozatát felkeresnünk nem sikerült. Aesthetikai kérdésekkel foglalkozva 1855-ben találjuk csak, mikor a „Critikai Lapok“-at megindítja, a mely pártolás hiányában csak az első fűzetig vihette. A közbeeső időt lapszerkesztői, tanári s ezzel kapcsolatban módszertani kérdések foglalták le. Mert a sokkal későbbben, 1867—69-ben az akadémiában olvasott értekezéseinek a módszerről, a esirája fogalmazását már ez időkre kell tennünk.

A *Critikai Lapok* elé egy Bővezetés“-t ír, melyben aesthetikai kérdésekkel s a hivatása magaslatán álló kritikus kellékeivel foglalkozik. A kritika a bíróság egy neme. De az „irodalmi bíró“-nak hazai codexe nines. Az izléstan volna az; de ennek ninesenek vezér-

¹ Classicismus és romanticismus.

fonalait, zsinórmértéke. S ha volna is, „csak az tudhatja, a ki próbálta, mily véghetetlen bajos és kényes dolog általános elveket specialis külön tényekre, habár csak megítélés végett is, alkalmazni.“ Nem jellemezhetem — mondja tovább — hasonlítás útján találóbban az aesthetikai rendszereket, mintha a víz hullámaiként feldagadó s ismét elenyésző természetrajzi rendszerekkel vetem össze.“ Aztán inductív tudomány lévén, „az izléstant esalhatatlan és változatlan észtudománynak nem tarthatjuk.“

Nem becsüli túl a kritika értékét. Oktató szerepéről keveset tart, nem hogy a kész, de még a fejlődésben levő művész irányában is. A kik ilyen szerepet követelnek a kritikától és aesthetikától, azok azt a rejtvényt akarják valósítani, hogy „az apja még meg sem született s a fia már fölüljár a házon.“ „Szabályok combinatiojából soha egyetlenegy remekmű sem jött létre.“ A kritika, az aesthetika czélja „az ismeretszomj kielégítése.“ „Legyen a kritika a művészet terményeinek természetrajza és az aesthetika viselje a maga világában a physiologia, biologia s még általánosabban a természetphilosophia képét.“¹

De másfelől ismeri és elismeri a kritika valódi becsét. Nem tolakodó, hanem szerény őre a jó ízlésnek. Eszközei az *oktatás, dicséret, gúncs*; czélja a *művész tökélyesítése, a közönség ízlése művelése és saját maga fitogtatása.*² A jó ízlés ügye elég méltó eszme arra, hogy munkásságunkat neki szenteljük. „Hisz ez a polgáriasodás, a műveltség egyik leglényegesebb momentuma.“ A történelem bizonyítja, hogy ennek koresosulásával tudományos eszmék, erköles homályosodtak el, aludtak ki, hogy irodalom és művészet fényes időszakai nagy emberek és nagy tettek időszakai voltak.³

A kritikustól „széles és mély ismereteket kíván a művészet és szépirodalom egész terén; legyen minden művészeti ágban némileg jártas, saját szakjában otthonos, inductioja lehetőleg tökéletes; alapítsa általánosítását a tények lehetőségig teljes számára s ítéletében ez elvek vezessék:

1.) A művészet, bármily különbözőnek lássék hely és idő szerinti története nyilatkozataiban, lényegesen egy.

2.) Az egy művészetnek egy eszménye, egy zsinórmértéke van. „E zsinórmérték két külön ágból fonódik össze, melyek közül *egyik*

¹ Burns olvasása után.

² A Korunk színbírálójához.

³ U. o.

tárgyilagosan a teremtő lélek létre hozott remekeiből, másik alanyilag az aesthetikai felfogás lélektani bonczolásából fejtik ki."

3.) „Az egyetemes zsinórmérték minden kívánatai minden aesthetikai műre nézve, nemzet és korkülönbség nélkül örökösen érvényesek.“¹

Íme a második pontban a szép alanyias és tárgyas elemeknek, melyekkel első értekezésében mint főelvvel találkoztunk, ismétlése s határozottabban a kritikus eljárására való alkalmazása. Fennebb kiemeltük azt a felfogását, hogy a kritika ezéja az ismeretsomj kielégítése. Most hangsúlyozza, hogy minő örömeket nyújt a költői s általában a művészeti remekék bonczolatása. „Mint a természetrajzzal foglalkozónak a determinálás, úgy a műbírációnak egy remekmű fogásainak elemzése a legtisztább, legélelnebb örömeiket szerzi.“²

Valóban a kritikának csak ilyen értelemben van jogosultsága. Irányelveit az aesthetikától veszi s nem a maga egyéni és sokszor lényegtelen ötleteitől. Az irányelvek segélyével belemélyed a teremtő lélek legmélyebb titkaiba s az alkotás munkájának genesisét nyújtja, hogy a mű élvezetére segítse a közönséget. Ez a közvetett tanítás, mely nem lép fel követelőző igényekkel, hanem beéri a maga tájékoztatásával, valójában a legtermékenyebb hatása a kritikának. A művészet teremt. A teremtés folyamatát kikutatni és figyelemmel kísérni is, nagy feladat. S ezt vállalja magára a kritika. A kritika ebben a munkájában rájön, hogy a valóság a művészi egyéniségre kétképen hat s e szerint két irányt is különböztethetni meg: az idealismust és realismust. De a művészetben e kettőről, mint ellentétről beszélni sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem lehet. A kik ezt teszik, a reál szónak két különböző jelentését zavarják össze. Egyik metaphysikai, másik aesthetikai. Első jelentésében reál és ideál valóban ellentétek; amaz a külvilági, tárgyas, valódi létezés, ez a képzeletbeli, alanyias létet jelenti. De az aesthetikai reál és ideál, mindkettő csak képzeletbeli létezését jelent; a reál „a valóságnak leghűbb“, az ideál „annak esetleges, földies, vulgaris vonásaitól tisztított képe“. A különbség nem lényegi, hanem csak fokozati. Tehát ellentétről nem, csak különböző irányokról lehet szó. „Mindenik iránynak meg van a maga határa, még pedig úgy, hogy azt nemcsak átlépnie, de odáig érkeznie sem szabad“. A reál e határa a vulgaritás, az ideálé az egyéniség elvesztése, meg a typismus.

¹ Criticai Lapok. Bèvezetés.

² Burns olvasása után.

(Goethe Faustjának II. része, Kaulbach.) Az elsőre pl. hozhatnók a mai francia naturalismust. A művészeti irány színezete már attól fog függeni, hogy a valóság hogyan hat a művészi egyéniségre, a mely legszerencésébb, ha „a soha ki nem esapongó színezet harmóniáját“ megtudja találni.¹

Brassainak ez elvek szerinti bírálata, melyre többször hivatkoztunk, *Burns olvasása után*, ragyogó példája a költőbe való elmélyedésnek s szépségei kiérzésének. Méltó volna, hogy költészettani kézi könyvekbe olvasmányúl felvéteessék. A lyrai költő hatásának egy néhány fogását páratlanul finom érzékkel írja meg.

Fábián Gábor 1874. febr. 17-én ezt írja róla egyik levelében: ² A puritanus Brassait, ki szeret universalis tudóst játszani, én csak egy derék logikus főnek tartom; de a ki az agyában halomra gyűlt hybridus zagyvalék között ez egy erősebb oldalával sem bir kellőleg eligazodni. *A költészet terén pedig merő nullának tekintem a jó öreg.*“ A fennebbiek után az ilyen ítélet értékét meghatározni egészen felesleges.

Drámai kérdésekkel is foglalkozott. A Criticai Lapokban a *Vén balkezes és fia, a huszár* bírálatában: „A drámának lényeges és nélkülözhetetlen jellemvonása, kelléke az örökös szakadatlan eselekmény.“ „Henyé jelenetnek“ a drámában nincs helye, még a jellemeknek bővebb kifejtése vagy festése végett sem. „Minden jelenetnek valódi haladásnak, legalább egy lépésnek kell lenni vagy a bonyolodásra, vagy a kifejlődésre a eselekményben. A drámai jellem csak akkor és annyiban érdekes, sőt csak annyiban létezik, a mennyiben a eselekménnyel munkás kapcsolatban van.“

Dramaturgiai kérdéseket is érint. „A színész nem viheti a színpadra sem saját érzéseit, sem saját szellemét. Neki ott *szerepet* kell játszani; még pedig más agyában fogamzott szerepet, mely helyett ő nem esempészheti be a magát.“ „Az igazi magyar szavalás, kivéve a népszínművekben, sőt ezeknek is csak valódi népszínezetű részleteiben, *még ezután feltalálendő dolog.*“ ³

Ime olyan vád, a melylyel még csak napjainkban is megvádolta valamelyik pesti aesthetikusunk a Nemzeti Színház művészeit.

Egy másik czikkében ⁴ a romanticismus ellen kel hadjáratra.

¹ Burns olvasása után.

² Figyelő. 1878. 45. l.

³ Egressy Gábor XXXIII. „Rebus“-a.

⁴ Classicismus és romanticismus.

Az eszmék hatalmáról, sőt mindenhatóságáról szól, melyek a gondviselés szolgálatában a világot kormányozzák; építenek vagy rontanak; rontanak, hogy helyet készítsenek újabb építésnek. Ez eszméket formulázzák a *valláshirdetők*, *költők* és *philosophusok*. A philosophusok sok eszmezavart terjesztettek; de az ezzel járó bajoknál nagyobb baj az aesthetikában az, hogy eszméket nemesak ferdtítenek és zavarnak, hanem gyártanak, koholnak is. Ilyen eszme a *romanticismus* is. Forrása „a német speculativ philosophia két legnevezetesebb aberratora: Fichte és Schelling.“ Az egész romanticismust eliquenek, pajtásságnak nevezi s azt állítja, hogy sem a költők, sem a „romantikusok eszje, azaz elméleti rendszeres aesthetikusa“, Solger nem bírta „sem megfoghatólag, sem kimerítőleg, sem másokkal megegyezőleg értelmezni a romanticismust“ s ezért „a közkézen, közszájon forgó romanticismus vagy romantik, egy üres eszme, egy tartalomnélküli fogalomnév, melyet nemhogy más, de még azok sem bírtak az elfogulatlan józan ész megegyezésére formulázni vagy értelmezni, kik éltöket, irodalmi munkásságukat szentelték reá, hogy lábra kapjon.“ Így aztán mondhatta a romantikusokra, hogy „eszmezavarók, izlésrontók ellen, hívják bár őket akárkinék s akárminék, dúló háborút folytatok eróm teltéig.“

DR. GÁL KELEMEN.

Enyedi György egyházi beszédei.

(Folyt.)

A 98-ik concio (1. Tim. Cap. 6. „Ez világi gazdagokat intsed, hogy el ne hidgyék magokat“) a 353—364. lapokig terjed. Lázár példájára mutatva könyörületességre és jótékonyság gyakorlására buzdítja a világi vagyonban bővelkedőket; mert kiki csak sáfára az isteni gondviselés által reá bizott javaknak.

A 99-ik eltérőleg a többtől „Concio Funeris“, — tehát halotti beszéddel zárja be Enyedi prédikációinak harmadik sorozatát. Kakas Istvánné felett tartotta 1594-ben, a gazdag és előkelő patricius családból származó nő felett, a kinek kezével kapta a jövevény Kakas István, később híres ázsiai utazó, a piacezi Báthory-házat s a nagy vagyonnal együtt egy ideig csaknem döntő befolyását Kolozsvár belügyeibe, noha mint igazhívó katolikus „arianus“ polgártársai iránt nem valami nagy rokonszenyvel viseltetett.

Enyedinek a maga korában kiválóan híresek voltak halotti oratiói. Ezért s főleg beszéde hangjának bemutatása végett közlöm a rövid és klasszikus egyszerűségű bevezetést az érdekes felosztással együtt.

„Habita ad Tumulum Vxoris *Stephani Kakas*, quae mortua et sepulta est 7. July A. D. 1594. Sumpta 1. Thess. 4. w. 12. *Nem akarom penig, Atyám fiaí, hogy tudatlanságban legyetek az elaluttak felől*“.

„Noha mindenkor az holt testnek és tetemeknek csak látásából is (az ember) élete és magaviselésére hasznos tanúságokat vehet; de mivelhogy az többi között ilyen fogyatkozás vagyon bennünk, hogy az mit gyakorta látunk, ingyen sem elmélkedünk felölle: szükség néha az megszokott dolgokról is szorgalmasan gondolkodnunk; nem úgy, az mint némellyek, csak könnyen elmulatnunk és mennünk mellette. Mi lehet közönségesb és gyakrabban való dolog közöttünk, mint az embernek ez világból való kimulása? Mi lehet, az honnét több intéseket és hasznosb tanúságokat vehetnénk, mint innét? De mi lehet az, ki felől ritkábban s tunyábban gondolkodunk, mint erről? Mi penig, keresztyének, holott mostan azért gyűltünk ide, hogy az Isten népeinek dicsé-

retes szokások szerint ez mi megholt Atyánkfának testét tisztességesen az földbe takarítsuk, csak rövideden halljunk és tanuljunk ez testi kimulás és halál felől. Erre pedig alkolmatosságot és fundamentumat vegyünk az Sz. Pál mondásából 1 Thess 4. „*Nem akarom penigh Atyámfiái, hogy tudatlanságban* etc.“

„Ez néhány igékben három igen szép tanuságot foglal be az Apostol:“

„Elsőben, azt jelenti meg, hogy az halottak felől való értelem és tudomány hasznos és szükséges. *Nem akarom*, úgy mond, *Atyámfiái* etc.“

„Másodsor, szól az megholtak felől való szomorokodás és bánatról: *Hogy meg ne szomorodjatok* etc.“

„Harmadsor, az jövendő feltámadást egy fő crösséggel bizonyítja meg: *Mert ha hiszszük* etc.“

„Ezekről azért mi is csak egy néhány szóval szölljunk rend szerint“. (364—365. l.)

E bevezetés és felosztás után az egész beszédben a halhatatlansággal foglalkozik s a feltámadás kérdését tárgyalja. Szerinte sokan a halál avagy a megholtak felől való gondolkozást haszontalannak, semmit érőnek itélik; mások arról tudakoznak, disputálnak: „Az megholt embereknek lelkek hol vadnak az itélet napjáig? Mit csinálnak az feltámadásig? Mint férnek el az emberek ez földön, mikor mindnyájan feltámadnak?“ Enyedi hiszi a halhatatlanságot s bizik a feltámadásban. „Ez kettőnek meg kell lenni avagy hogy az Isten nem igaz, ki (mi) távol légyen tőlünk, hogy csak meggondoljuk is; avagy bizony van más élet, az hol igasság regnál, hogy az jóknak jól, a gonoszoknak gonoszul leszen dolga. Ez pedig külömben nem lehet, hanem ha feltámadunk; mert ugyanannak kell a jutalmat elvenni, az ki itt eselekedett és nem másnak . . . Másodsor, mind a szentírás mondja s mind az pogányok vallják, hogy az ember az Istennek legbősesületesb, feljebb való állatja; de ha nincs más élet, bizony az embernél nincs nyomorultabb féreg. Gondold meg, miesoda ez az élet? Bú, bánat, gond, nyavalya, úgy annyéra, hogy ha ki csak hallaná is, hogy elészámlálják ez életnek hitván voltát, nem kívánná életét“. (369. l.) Azután a halhatatlanságot a régiék hitével és meggyőződésével bizonyítja, a feltámadást az álom utáni ébredéshez s a természetnek tavaszi felujulásához hasonlítja. A bibliabeli példákra is gyakran hivatkozik s főleg Krisztus feltámadására, mely minket teljes bizodalommal tölthet el. Csak ezek után tér át az előtte fekvő halottra s Szt. Pál és Jézus szavai után (1 Cor. 7. Luc. 23.) boldognak mondja az elköltözöttet, kit az isteni kegyelem kivett e siralomnak földéről s megszabadított a reánk szakadó sok csapás

veszedelmétől. Végül könyörög az Istenhez, „hogy az mely kemény ostorát hozzánk huzta, avagy térítse el, avagy könnyebbitse meg: ne az mi érdemünk szerént, hanem az ő véghetetlen irgalmassága szerént cselekedjék velünk“. (373. l.)

Az egész beszéd ötödfél levélre terjed. A hosszadalmas, szalmát eséplő dogmatizálásnak, szójátékos elméskedéseknek vagy genealogiai kitéréseknek, mi a multban a prédikátoroknál rendes szokásban volt, nyoma sem található e beszédben. Sőt csaknem feltűnő, hogy mily gondosan kerül a családi vonatkozásokat. A befejező rész megváltoztatásával ma is el lehetne mondani e tárgyilagos halotti beszédet.

A negyedik triacas első beszédei mind politikai tartalmúak. Az ország vesztett a török háborúban s a végromlástól félti a szónok nemzetét. A C-ik concio a 82-ik zsoltárra („Úr Isten meg ne esendesedjél . . .“ 1—14. l.) támaszkodik. (Czime az előlálló tartalomjegyzékben: *Precatio ad Deum hostibus ingruentibus.*) Érdekes, hogy a hitrokonságot Enyedi beszédében erősebbnek, igazabbnak vallja a természet és vér kötelénél.

„Azokat tartjuk atyánkfainak, az kik velünk azon (ugyanaz) Istent tisztelik és annak akarátját igyekezik cselekedni. Az mint mondja Christus Urunk az apostoloknak: *Vos omnes fratres estis.*“ (12. l.) A beszéd végén reá tér a beszéd alkalmi okára is. A törökök és tatárok a magyar nemzet ismaelitái és agarenusai, kik veszedelmünkre ez idétt összeesküdtek. „Im az napokban az Úr büntetésének szele egy kevésé megütött vala, akkor még is sokan megrémülvén, jajgatnak vala. De az mint veszem eszemben, csak azóta is ismét az előbbi jó szokásunkra és erkölcsünkre tértünk, nem kell az gyász, az könyörgés, az bőjtölés . . .“ „Ha az előbbi gonosságokat veszünk elé, bizony nem csak az, az mitől ez napokban megijettünk vala, hanem sokkal keservesb nyavalya esik rajtunk. Jobb embernek hazájában meghalni, hogynem idegen földön, pogán, istentelen népek keserves rabságában édes magzattal kénzöldni. Jó az mustra, jó az éles fegyver; de bizony mind ezeknél jobb és fogatosb az tiszta szüüből való imátság és Isten előtt való esedezés“.

Itt könyörgésre szólítja fel a népet. E hazafias szellemű rövid fehászt, mely egyetlen az egész kötetben, szórúl szóra itt közöljük:

„*Precatio ad sensum verborum explicatorum efformata*“:

„Noha Uram Isten, ha meggondoljuk, mely siralmas állapotra jutottunk, ugyan azt ítélnhetők, hogy te Felséged elfeletkezett róllunk és semmi gondot nem viselsz reánk: De hiszszük, hogy az mi bűneinkért, mellyekért nagyobbakat is ezeknél megérdemlettünk, vetettél az próbára és még tellyességgel színed és szemed elől el nem taszítottál; mert megígérted, Uram, hogy valakik (bárkik) az te híveidet háborgatják, azoknak nyavalyájokat (értsd: veszedelmöket) magadnak tulajdonítod. Hiszszük azt, hogy minket is az te szent fiadban, az mi Urunk Jesus

Christusban való hűt által az tied közzé számláltál és fogattál, és az kik méltatlan háborgatnak, azokon boszút állasz. Lásd meg, tekénes meg, Uram, az kegyetlen, kevély nemzetségeket, kik te szent Felséged ellen felemelték fejeket, szarvokat; és álnok tanácsokat formáltak (forraltak?) végeztek az te kicsiny sereged és kevés juhaid ellen; kik azt mondták: Jer! vesszessük el az Erdélyieket, és még sohol emlékezetben is ne maradjanak, fottig levágjuk őket. Egyenlő akarathból elvégezték és frigyot kötöttek az Tatárok és Törökök, hogy eltöröljenek ez földről, kit kegyelmességedből az mi eleinknek lakó helljül engettél volt. Nincs, Uram, minekünk annyi erőnk és hatalmunk, hogy ezek dühösségének ellenne állhassunk. Azért csak te Felségedre vettjük szemünket, tölled várunk oltalmat. Hallgass meg minket, fiaidat, mi szent Atyánk, ki vagy mennyégben, megszenteltessék az te neved“ etc. (14. 15. l.)

A 101—103. prédikációkban is mind a haza sorsa fölötti aggodalom tölti be hazafias lelket. Egymás után következő alkalmakkor, az 1594-ki véres tragédia után mondta el e beszédeket, melyek méltán sorakoznak az imént bemutatott után. Szent leczkék: Psal. 82. v. 10. (megjegyzés: Convent, 127. conc.) Psal. 59. (Czime: Precautio pro pace pub.) Lucae, cap 21. (15. l. — 41. l.) Az elsőben Hunyadi Jánost és Mátyás királyt nevezi a magyarok hőségnek, „kiknek hadnagysága által az egeknek Istene jeles és örök emlékezetre méltó győzedelmeket adott az mi nemzetségünknek“. A másodiknak végén honfi keserve következő szavakban tör ki: „Méltán ítélhetjük, hogy megharagudt az Isten mireánk és eltaszított tölle (magától). Megrendítötte, mozgatta országunkat mind külső ellenségnek reánk ütésével s mind belső visszavonással, egyenletlenséggel. Elég keserves dolgokat nézettet és hallgattat velünk, és méltán mondhatjuk, hogy epével, örömmel, eezettel etetett, itatott“. Bűnboesánatra int: „mert ha most, mikor az sulyok fejünk felett vagyon, még sem jobbulunk meg, ki remélhetné és várhatná felöllünk, hogy az megszabadulás után jámborbak leszünk“. Az Istenhez való könyörgésre hívja fel ezután hiveit s a prédikációt a szokott „amen“ helyett magyar módon így végzi: „*Legyen elég!*“

A 103-ik prédikációban (ezime: Patriae Calamitas deploranda) hazaszeretete következő érzelmes szavakban nyilatkozik:

„Elég nyavalyás dolog fegyver miá embernek levágnatni, elvezetni; de sokkal keservesb idegen pogány nemzetség közzé rabságra vitetni . . . De mind ezeknél keservesb az igaz hazája szerető embernek, ha érti, hogy országát, lakta földét, idegen pogány nemzetség birja, lakja; mert nem tudom, miképpen természet szerint vonsza az embert hazája és alattomban való szereteti vagyon hozzá“. (36. l.)

A 104-ik concio Proverb. cap. 24. v. 3. (ezime: Utilitas sapientiae), a 105-ik Esaiae cap. 63. v. 15-re van alapítva. (Czime a tartalomjegyzék szerint: Preces in calamitate constitutorum.) Ez utóbbi („Tekénes le Menyből . . . hol vagyon az te bosszuállásod?“) nevezetes alkalommal 1594. aug. 30-án, mindjárt a 12 erdélyi főúr elfogatása után készült, mint ez egy elmosódott oldaljegyzetből kitünik. A beszéd hangja nagyon ovatos, meglátszik rajta a lefolyt véres események hatása: az orator mind csak a zsidók régi dolgaival bajlódik, kiket az Isten azért büntetett, mert letértek az ő útairól s nem fér vala fogokra az Istennek parancsolatja. Csak a végén tetszik ki inkább a nép sorsán való aggodás, kiket a pogány igától, az utolsó veszedelemtől félt. (50—61. l.) Az sem érdektelen, hogy a másoló e beszédnél két helyen kihagyandónak jelölte meg a régi pogány bölesekre való hivatkozást, kiknek szavai Enyedinknél a a szentírásbeli helyeket sűrűn váltogatják.

A következő 106-ik beszéd (Psal. 120. ezime a tartalomjegyzékben: Benedictio in bellum proficeiscentium) már sokkal bátrabban nyilatkozik az erdélyi közállapotokról. „Mi is hadat akarunk indítani, avagy inkább el is indítottuk. Ő magában az hadakozás nem kárhoztatandó, mert a régi szent királyok is, mikor az szükség kívánta, hadakoztanak“. (70. l.) Sürgeti ezután a szoros, a kemény disciplinát. Élénken korholja a nép javait felduló s csak a prédán élő vitézeket. „Áldomás helyett átkot kiáltnak fejekre. Hallanád csak, azt hiszem, gyakran hallod is, mint áldnak. Bizony nem mondják, az mint az Israel fiai: Az Úr őrizze meg bejövésedet és kimenésedet! Hanem azt kiáltják sirva: Az Isten oda vessessen! soha egy se forduljon haza bennetek! megszakadjon nyakad lovad hátúról!“ Szeretné Enyedi, ha a békességben már felkészülnének a nemesek a hadra s példaképpen emlegeti a rómaiak fegyelmét. (61—74. l.)

A CVII-ik concio is a fennebbiek után illő thémát tárgyal. „Nem tudja az ember az ő végét“. Eccles. cap. 9. (74—82. l.) A CVIII-ik már egészen más mezőre tér át. (*Matth. cap. 18.* „Valljon s ki legnagyobb az Mennyeknek országában?“) Czime: De Ambitione fugienda. A 109-ik szintén közönséges prédikáció. (*Matth. cap. 8.* „S mikor ő bement volna az hajóban . . .“ 94—105. l.) Czime: De fluctibus vitae hujus. A 110-ikből (*Ad Ephes. Cap. 6. v. 10.* a tartalomjegyzékben ezime: Arma spiritualia Christianorum) meglepetésünkre kitünik, hogy Enyedi a korabeliekkel együtt hitte az ördögök létezését. „Nyilván vagyon, hogy afféle gonosz lelkek gyak-

rabban itt alatt az föld színén az emberek között forognak és az földnek mély barlangiban és lyukaiban is gyakran találatnak, miképpen az historiákból nyilván vagyon“. (114. 115. l.) E helyhez a másoló oldalt hosszabb magyarázó jegyzetet esatolt, de ez a vörös tinta elhalványulása miatt ma már merőben olvashatatlan.

A CXI-ik Conceio (*Ad Ephes. Cap. 6. v. 14.* „Álljatok annak-okáért felővedzvéen ágyéktokat igazmondással“ etc.) a lelkiismereti szabadságról szól és ezért egyike az Enyedi legnevezeteseb prédi-kációinak. A rajta keresztül vonuló szabad keresztényies szellemet legjobban jellemzi a következő kiszakított kis részletecske.

„Honnan (a Jézus példájából) mi elsőben tanoljuk meg, hogy nem az Christus és nem az apostolok tanítványi azok, az kik lelki embereknek, írásmagyarázóknak tartják magokat, és az ő ellenségekkel nem lelki, hanem testi és külső fegyverrel hadakoznak; nem az Isten igéjével, sem az bibliával, hanem tűzzel, vassal, tömlőczcel kergetik és üldözik azokat, az kik velek edgyet nem értnek. Nem cselekedte ezt soha Christus urunk; nem így tanít itt szent Pál. Az Isten igéje az egyházi embereknek szablyája. Az szájából kell ennek az kétélű törnek származni, akki megölje, megrontsa az hamisakat. Tennen magad bátor itéljed meg, mellyik követi az apostolok nyomdokát: Ők-é, kik vassal-tűzzel hadakoznak, vagy mi, kik az írással, az Istennek szent igéjével viaskodunk elleunek? Ők megölnék ugyan minket testben, de mi őket lélekben. Mi, ha meghalunk is, élünk; de ők mind tudományostól örökké elvesznek“. (125. l.)

A 112-ik prédikációban (*Esaiæ cap. 5.* „Az én bátyámnak énekét elmondom az én szerelmesemnek az ő szőlője felől;“ ezim a tartalomjegyzékben: *Ingratitudo summa, et eius poena*) két érdekes nyilatkozatot találtunk. Egyik történeti érdekű:

„Mikor amaz Lajos király, kivel az magyar birodalom elvesze az Mohács mezején, ez világra születék, azt mondja az historia, hogy nem vala bőr az testén, hanem orvossággal nőtetének bőrt rajta. Ez elég jelenség vala, hogy miképpen az ő testének bőre nem volt, azonképpen ő idejében az országnak nem lenne ótalma. Ha vigyáznánk azért, efféle dolgokból jövendőt ítélhetnénk¹ . . . Valljon s ki hallotta, hogy Erdélyben ilyen szakadások, földindulások, szokatlan helyeken való vízfolyások löttek volna, mint ez két esztendőben? Jedzene ez ilyen valamit, ha kinek elméje volna az gondolkodásra. Mondom azért, hogy az mit ír az propheta, ugyan historia szerént is megtörténhetett, kivel az Úr Isten nagyobb dolgot és az országnak változását akarta jelteni. De ha szünte így nem lött volna is, ugyan szabad tanittásnak okáért efféle hasonlatosságokat gondolni. Sőt nem csak ilyeneket, az kik meg-

¹ Nyilván arra czéloz, hogy Báthory Zsigmond fejedelem markában vérrrel jött a világra.

történhetnek, hanem ugyan az kik lehetetlenek is“. (Itt rátér a cedrus és bogáncs közti allegoriára vagy példabeszédre, miről vette beszéde themáját. 131—132. l.)

Másik, még nevezetesebb mondása a kereszténység és zsidók közti viszonyra vet beható világot. Nevezetes e kijelentés a Geleji Katonától „Rabbinusnak“ csúfolt Enyedi józan gondolkozásának megismerésére.

„Mi szállottunk, lelki értelem szerint, az Israel flainak örökségeibe és helyekbe, az mellyeket testi és külsőképpen elvőttek volt régen az zsidók. Az Úr Isten plántált minket magas és kövér hegyen, az mint mondá az Apostol Hebr. 12. *Nem járultatok* etc. Ezen Isten az újtestamentumbeli pogánokat is bekörnyezé gyepűvel, sövénynyel, mert vélek közlé s nekiek is hirdetteté az ő szent törvényét. Válogatott szőlők-ből ülteté, mert az jó olajfában, az régi szent patriarchákban bcoltá őket, úgy hogy immár minékünk is atyánk és elcink Abraham, Isach és Jacob, nem csak a sidóknak“. (141. 142. l.)

A 113-ik beszédnek eleje és vége a legjellemzőbb. Az Apocalypsis 14. fejezetéből veszi hozzájok a szent leczkét ily erdélyiesen hangzó fordítással: „És más angyal jöve ki az templumból, ki menyben vagyon, annál is vala egy éles *kaczor*“. Czime: Descriptio calamit. publicae. Megjegyzés reá a tartalomjegyzékben: Correspondet huic, Con. 132. A beféjezés, mely felvilágosít az egész beszéd tartalmáról, így hangzik:

„Szükség, hogy viszontag mi is az elébbi gonoszságunkat hátra hadgyuk és az Istennek szent parancsolatiban igazán igyekezzünk jární. Így lészen, hogy az mi földi gyümölcsünknek is manuját megadja és mi magunkat is ennyi zürzavarban és sokféle ellenségink közt, testi-lelki háborgatóink közt békével megtart. Kit engedjen meglátunk és kostolunk ő szent felsége kegyelmességéből. Amen“. (143—154. l.)

A 114-ik beszéd a végefelé ismét politikai tartalmú (*Esa. Cap. 33.* „Jaj neked, ki praedálsz, valljon s nem jutsz-é te is praedára?“ 154—165. l.)

„Vajha ezeket mireánk és az mi állapotunkra alkalmaztatnók. De kérjük az Urat, hogy reánk és az mi ellenségünkre illesse, tapasztal-hassuk meg, hogy ez profetia mi reánk is nézett. Bizony, hogy nem sokkal külömb állapotban vagyunk, mint akkor valának az sidók. Sennacherib elpusztította vala Juda országát, minden erős várakat megvőtt vala; csak Jerusalemben szorultak vala az sidók, az kik megmaradhattak vala. Nem ugy vagyon-é dolgunk nekünk is? Az pogán török Magyarországnak minden fő városit, várait megvőtte, elfoglalta; az mi kevesen maradtak az szegény magyarok, mint egy Jerusalemben, ide Erdélyben szorultanak. Igen praedál az mi ellenségünk és minket megutál, semminek tart. Engedje meg az Úr, hogy ő is praedáltassék im-

már és utáltassék meg, mert igen elfáradott és megelégedett immár az sok praedával“. S ha Isten jó voltából legyőzné a magyar a törököt: „Sok hálaadásokkal és dícséretekkel az ő szent nevét felmagasztalóok, hogy ekképpen szállana mireánk az Ezechias királynak áldomása, telljesednék meg országunk itélettel és igassággal. Lenne az mi üdöknnek erőssége az megmaradásnak bővölködése, az bölcsesség, az tudomány, és az mi kéncsünk az Úrnak félelme, kinél ez jelen való életben embernek nagyobb boldogsága nem lehet“. (164. 165. l. Ezime a tartalomjegyzék szerint: „Poena crudelium“.)

A 115-ik prédikáció ezime a tartalomjegyzék szerint: „*Officium hominis Christiani*“. E kiválóan fontos beszédet alább egész terjedelmében közöljük.

A 116-ik beszéd ezime: „*Artes Pseudoprophetarum*“. Alapigéje: *Lucae cap. 13.* „Azon az napon jutának valami phariseusok s mondának neki: Eregy, meny el innét, mert Herodes“ etc. Merőben polemikus tartalmu s a vallásüldözés s főleg a katolikus hittérités ellen irányul. A végén Isten irgalmasságáért fohászkodik:

„Immár sem Jerusálemben, sem Garizin hegyen, sem itt, sem amott, hanem *mindenütt* tiszteltetik az Atya lélekben, igasságban, az mint mondja Christus urunk *Joan. 4.* Mi is azért ne gondoljuk azt, hogy igen kicsin és nyomorult országban és goromba elméjű emberek közt lakunk, azért az Isten igasságának fénye közénk nem hathatott és az ő igaz ismeretiben és tiszteletiben részünk nem volna. Igen kis falucska vala Bethlehem, fő város vala Jerusálem; de amott születék, itt megöleték Christus Urunk. Sőt inkább azon könyörödjünk, hogy az mi szent Atyánk a mely igasságnak lámpását felgyújtotta közöttünk, azt ne hadgya elalumi. Minden kemény szívöket és veszedelmünkre szándékozókat lágyitson hozzánk. Ha kik penig vakmerőképpen, szánt szándékból az ő felsége igasságát üldözik és eloltani akarják, azoknak minden tanácsokat bontsa el, hogy minden szándékok és igyekezetek füstben menjen, az ő szent igassága penig mindenütt győzedelmes legyen. Amen!“ (190. l.)

Sajátszerű és kiválóan fölemlítést érdemel az a megvetés, melylyel e kitünő s csak hivei javán munkáló főpap az ingatag és kegyetlen Báthory Zsigmond fejedelem iránt viseltetik. Vagy lehet-é egyébre magyarulni a prédikáció következő nem éppen kifogástalan kegyességü helyét:

„Innet *minden* bátorságot és szabadságot ne vegyen arra, hogy fejedelmét, előtte járóját tiszteletlen beszéddel illesse; mert *sokat cselekedett Christus urunk, az mi egyébhez nem illik.* Ő jól érté és által látja vala az embereknek gondolatját; tudja vala Herodesnek is csalárdságát. Más az, hogy bizonyos vala immár az ő halálának helyéről és idejéről. Azért bátorsággal beszél vala, tudván azt, hogy ő elébb és egyéb helyett meg nem halhat, hanem az hol az ő szent Attya elvé-

gezte. Azért *ha kiben chez hasonló bölcsesség és hűt nincsen*, fejedelmét illetlen szóval, *főképpen egyebek hallatára*, meg ne boszontsa“. (184. l.)

A 117—121. beszéd hiányzik kódexünkől. A fennmaradt tartalomjegyzék szerint a következő themákról szólottak.

A 117-ik: Mich. cap. 3. „Mondék: Halljátok meg Jacobnak fejedelmi és Israel házának hadnagyi“ etc. (191—202. l.) Czim: „Crudelitas et poena ty rannorum“.

A 118-ik: Matth. cap. 24. „Könyörögjete, hogy ne legyen az ti futástok télben avagy szombatnap“ etc. (202—215. l.) Czim: „De fuga calamitatum“. Hozzáfügesztett megjegyzés: Corresp. huie, con. 129.

119-ik: Esaiæ cap. 33. w. 7. „Ime az elküldettek kívül kiálnak és az békeségért bocsítatott követek“ etc. (215—226 l.) Czim: „Auxilium Dei in summa necessitate“.

120-ik: Jacobi cap. 1. „Legyetek penig az Igének cselekedői, nem csak hallgatói, megesalván magatokat“ etc. (226—238. l.) Czim: „De bonis operibus“. Megjegyzés: Corresp. Con. 124.

121-ik: Matth. cap. 1. „Az Christusnak penig születése ekképen lön: Mikor az ő Anyja Mária“ etc. (238—254. l.) Czim a tartalomjegyzék szerint: „De nativitate Jesu Christi“. Tehát karácsonyi prédikáció volt.

A 122-ik beszéd is tetemesen megesonkult. Alapigéje: Ephes. cap. 4. „Vessétek le az tü régi szokástok szerént való ő embert, ki az ő csalárd“ etc. E beszédnek a 254—262. lapon volt része hiányzik, s csak a befejezés maradt meg a 263—264. lapokon. Újeszten-dei beszéd volt, mely a mindjárt előtte álló karácsonyira következett. Czime a tartalomjegyzék szerint: „De regeneratione“.

A 123-ik beszéd alapigéje: Matth. cap. 2. w. 13. „Mikor penigh (az Magusok) haza tértenek volna, ime az Úrnak Angyala megjelenék Josephnek“ etc. E themával szemben a lap szélén következő megjegyzés áll: Quæ sequentur hæc verba applicantur Concioni 188. A beszéd érdekes befejezéséből álljon itt mutatványul a következő kis részlet.

„Te penig tanold meg, miképpen szokta az irás az prophetiákat az Christusra alkalmaztatni. Az ki vakolni (vakolni) akar és az világosságnál nem látni, ám *lássá!* De én azt mondom, hogy igen nehezen találnál, vagy talán csak edgyet sem oly prophetiát, kit az Christusra alkalmaztatnak az Új-Testamentumnak doctori, ki avagy historia szerént, vagy ábrázatban, vagy hasonlatosságban az előtt be nem telljesedett

volna. Miképpen ezt ez mostani helynek megmagyarázatjából is megértéd, hogy régen Israel népében betelljesedett vala ez, hogy az Isten Aegyptumból kihozta és hitta volt őket: betelljesedék Christus urunkban is. Telljesitse meg ő felsége mirajtunk is és hozzon ki, híjon ki az lelki Aegyptumból, hogy az ő szent akaratját és igaz ismeretét igazán megtanulhassuk és neki szentségben és igasságban szolgáljunk. Amen“. (274. l.)

A beszéd czime a tartalomjegyzék szerint ez volt: „Providentia et cura Dei, praesertim in suos“.

A 124-ik concio az utolsó beszéd kódexünkben. Csak két első levele maradt fenn, a többi a még hátralevő kilencz prédikációval együtt erőszakos, gyors és igen tökéletlen munkával kivágták alkalmassint még a XVII. században. Alapigéje ez utolsó beszédnek: Ad Rom. Cap. 13. w. 11. „Továbbá megismervén az alkotmatosságot, hogy ideje immár az álomból felserkenünk“ etc. (275—278. l. Eredetileg 287. lapig terjedt.)

A még hátralevő beszédek a tartalomjegyzékből kivehetőleg ezek voltak:

125-ik: Joan. Cap. 5. „Azután találá Jesus azt az templumban és monda néki: Ládd-é, inmár meggyógyul“. Czime: Officium eorum, qui ex morbis convalescunt. (287—296. l.)

126-ik: Judicium. Cap. 7. (Megjegyzés felül: *Dispositio.*) „Azokáért Jerobáál, ki Gedeon is, éjel felkelvén és az egész nép vele“ etc. (296—301. l.) Megjegyzés oldalt: *Legatur tota Historia.* Czim: Belligerendi ratio.

127-ik: 7. Paral. Cap. 20. totius historiae dispositio. (301—305. l.)

128-ik: Dispositio capitis septimi Jeremiae. Czime: Causae interitus regnorum. (305—311. l.)

129-ik: Brevis explicatio capitis octavi Jobi. (311—317. l.)

130-ik: „Apocalyp. Cap. 6. explicatio. Czim: Gradus poenarum, quibus Deus etc. (317—324. l.)

131-ik: Psal. 129. „De profundis clamavi“ etc. (324—329. l.) Czim: Precandum et sperandum tempore calamit. etc.

132-ik: Psal. 136. Czim: Super flumina etc. (329—336. l.)

133-ik: Libri Paral. in fine. Dispositio Orationis Manassae. (336—? l.)

E 133-ik beszéddel végződik Enyedi beszédeinek IV-ik triacasza a sárospataki példány szerint s mivel a szám a C-dik prédikációval kezdődött, a IV-dik triacasza tévedésből 34 beszédet vett föl a szórakozott másoló.

A hit virágai.

— Imák a nők számára. —

XVIII. Reggeli.

Felébredt öntudatom legelső rebegése is legyen neked szentelve oh őriző pásztorom, ki e mai nap reggelére békességben fölvirasztottál. Nekem minden örömem, boldogságom és dicsőkedésem te vagy oh Isten egyedül! Téged látlak, kegyelmedre ösmerek a felkelő nap biborában, az est gyászfátyolában és az esti csillagok reszkető sugaraiban . . . Ugy tetszik nekem, hogy hatalmad, bölcseséged és atyai fényírásod jósága minden, a mit közel s távolban látok és hallok. A nappal és az éjszaka, a pihenés és a munkásság, a csend és az élet zaja: felváltva hirdetik örök törvényeidet.

Minden erő, minden hatalom, minden nagyság — csak gyengeség, gyarlóság és törpeség *a te fenségedhez hasonlítva*. Egészség és betegség, áldás és esapás, fény és árny, esend és vihar, közel és távolság, öröm és fájdalom, boldogság és kín: a te örök léted és végtelen kegyelmed jelci. Minden tünemény, minden változás: mindenható akaratomnak, paranesszavadnak következményei. A változás bármily leverő, de javunkat célzó, *mert te mindeneket javunkra igazgatsz* s a fájdalom sziklájából fakasztod fel számunkra a boldogság üdítő forrásait.

Nyugodtan hajtom minden estve ellankadt tagjaimat az álom karjaira, mert tudom, hogy atyai gondviselésed ringat; és esüggedetlen önérzettel kezdek minden reggel félbehagyott kötelességeim továbbmunkálásához, mert tudom, hogy a te mindenható erőd megdicsőíti magát az én erőtelenségemben.

Ezért vagy te nekem oh egyedül való Isten! minden örömem, boldogságom és dicsőkedésem, mert hitem sugja, hogy te minden sorsban és változásban: *velem vagy és nem hagysz el engemet!* . . .

Miért félek, miért rettegjek hát az élet küzdelmei között?!

Bár gyengeségem *megreszket*, de azért kétségbeesve nem félek

még a viharban sem, mikor az ég villámai czikáznak s a menydörgés rettenetes dőrejével esattog, mikor az orkán zúg s a százados fák hatalmas ágai ide s tova hajlonganak, mint gyöngé nádszálak.

Rettenetes bár, de hitem bátorságot ad még akkor is, mikor a föld óriási robajjal megmozdul lábaim alatt s az ég oszlopai összedüledezni látszanak. Oh mert tudom, hogy *mind ez atyai bölcs akaratodból történik az összes és egyesek javára.*

Miért panaszkodjam hát a megpróbáltatások keserves napjaiban? Hiszen keserőségekkel teszed édesebbé a boldogságot. Atyám! békén türom a betegséget, melylyel bölcseséged meglátogat, mint meggyógyulásom eszközt. Nem kutatom aggódva a jövőndöt, mert az a te atyai *ajándékaidat* rejti és hozza az én számomra. Minden, a mivel bírok: tőled van! Minden, a mit látok: általad van, mert *mindeneket te teremtettél.* Minden, a mi történik velem és körülöttem: akaratodból van. És a mit te akarsz: az a legjobb.

Ne engedd jó Atyám, hogy az én gyarló akaratom a te akaratoddal valaha ellenkezzék! . . . Hajtsd hozzád az én szívemet és lelkemet, e mai napon is, hogy legfőbb törekvésem legyen mindezekben a te akaratodat teljesíteni.

Taníts meg engemet a te törvényeidre! és a te szent lelked fényességét áraszd ki reám bő mértékben, hogy láthassam és járhaszak a te utaidban.

Közelléted égessen le rólam minden földi szennyet, hogy akaratod legyen az én akaratom, hogy lelki örömmel mondhassam: *én és az Atyám egygyek vagyunk.*

XIX. Reggeli

Én édes Istenem! leborulok előtted e megújult reggelnek idején s gyöngé ajkaim erőtelen folászat elrebegem, mielőtt munkára emelném fel kezeimet.

Oh hála néked, örök gondviselő, hogy ismét fölnyitád szememet az öntudatlanság kötelékeiből, hogy láthassam szeretteimet és szép világodat, mely dicső, mint szent kezeidnek minden alkotása.

Bizony mindeneket bölcsen teremtettél! A végtelenséget benépesítetted az égi testek megszámlálhatatlan sergeivel, melyek örök léted mindenhatóságát hirdetik; a földet, melyet *hajlékaid közül* a mi számunkra adtál, fölkesítetted ezer szépséggel, ezer áldással, hogy itt boldog gyermekeid lehessünk s *a munkát, a melyet reánk bízta, elvégezhessük.*

De micsodák oh Uram a nap és csillagok miriárdjai *az öntudatos emberrel összehasonlítva, kit saját képedre és hasonlatosságodra alkottál, dicsőséggel és méltósággal felékesítettél s csak valamennyire teremtettél kisebbekké az angyaloknál?* . . . Bizony az ember kezd remeke, teremtésed koronája e földön!

Vannak-e nálunknál *öntudatosabb* lények *más égi testeken?* Nem tudjuk! De hisszük, hogy vannak, mert hitünk az angyalokról tanít, s a halhatatlan lélek magasabb tökéletesedésre van hivatva . . . De azt tudjuk, hogy e földi életre embergyermekéidet méltattad legnagyobb méltóságra, mert *birodalma alá adtál mindenedet — a levegő madarait, a folyók és tengerek halait s a száraz minden állatait az egész föld kerékiségével együtt* . . . Oh hála neked jó Atyám, hogy engem is arra méltattál, hogy a te szeretett gyermeked lehessenek. Oh hála néked, hogy nem öntudatlan, hanem öntudatos valósággá teremtettél.

Oh mily sok drága kinesesrel ajándékozott meg atyai kegyelmed testem és lelkem tulajdonaiban! Adtál öntudatos lelket, hogy szent kezéd alkotásait, szemeimen, mint egy nyitott ablakon keresztül bámulhassam, szent akaratodat megérthessem s a tökéletesedés végetlen pályáján hozzád hasonló lenni törekedhessem; adtál érző szívet az öröm és fájdalom felfogására, mely a könnyörületességre vezérelhessen, a jót tehessem, a bűnt meggyűlölhessem; felruháztál a hallás érzékével, hogy szeretteim édes beszédét, a zenét, a természet és szent igéd boldogító és oktató szavait hallhassam; és megajándékoztál a beszéd esoda hatalmával, hogy a mit érzek és gondolok, kifejezhessem; felékesítettél munkás kezekkel, hogy ezer felé munkát végezhessek s a szeretet adakozásait gyakorolhassam; adtál tehetséget, hogy egy helyről más helyre mehessek s ez által az inség és nyomor gyermekét felkereshessem; megajándékoztál lelkiösmerettel, mely mint a te szent lelked, jutalmazzon és büntessen s megtanítson, hogy mit tegyek és mit ne tegyek; és mindenek felett felékesítettél *szabad akarat*tal, hogy az erényt és bűnt szabadon választhassam s ez által az erény érdemem s a bűn gyalázatom legyen, mert *minden ember a maga lelkének áll, vagy esik* . . . De ki győzné elbeszélni és méltóan meghalálni atyai ajándékaid sokaságát? *Bizony az égiglen van a te irgalmasságod!*

Érzem, oh érzem Uram! hogy engem is, már alkotásomnál fogva, nemesak létele, de, *magassabb életre hívott el* atyai jószágod! . . .

Oh mindenható szeretet! ki ily végtelen kegyelemre méltattál, segélj meg e mai nap folyamán is, melyre kegyelmed felvirasztott, hogy szabad akaratommal vissza ne éljek. Adj erőt, hogy a földiség szenvedelmén uralkodni tudhassak; a tökéletességben előhaladjak; a könyörületességet gyakorolhassam; a jótettekben el ne fáradjak; akarodat megértssem; parancsolataidnak lelkiösmeretesen engedelmeskedjem; kötelességeimet hiven végezzem; panasz, zugolódás, illetlen szó ajkaimat ne fertőztesse; a test, vér, világ, vágyak és óhajok — a bűn utaira ne esábíthassanak; a hiúság és kevélység — lelkem szentebb szárnyalásait ne gátolhassák s a föld porába le ne vonhassák.

Oh segélj, segélj meg jó Istenem! hogy a megújult nappalal én is megújulhassak s *azt a tökéletes életet*, melyre isteni jószágod atyai kegyelemmel méltatott, gyermeki hálaiból: *legalább megköszönlhessem*. Amen.

XX. Esti.

Ellankadtak gyenge tagjaim e mai nap fáradalmaiban, de mielőtt álomra hunynám le szemeimet, összeszekulesolt kezeimmal együtt felemelem hozzád oh örök szeretet Istene, ki erőt, kitartást és segédelmet adtál kötelességeim teljesítésére! mert édesebb az álom, nyugtatóbb a pihenés, bátorságosabb az öntudat, ha neked hálákat adva, oltalmadért esedezve, gondviselésed karjain szenderülök el.

Atyám! te mindenható vagy: mindeneket te alkottál és te mutattad ki teremtményeid számára a *tért*, a melyen fáradozniok kell és a *munkát*, a melyet elvégezni kötelesek nékiek adott erők és tehetségek mértéke szerint.

Atyám, te jó vagy! Jutalmat adsz a hiven munkálkodóknak — a földi életben előmenetelt, aggodalom nélküli megelegedést a kevéssel is, — a jövő életben pedig *az örök élet koronáját*. . .

Erőtelenységem, a mely miatt e mai napom kötelességeit nem végezhettem el oly pontosan, mint a hogy elhatározott törekvésem volt: részesüljen elnézésben kegyelmed színe előtt.

Te ösmered szándékomat, mely vezérelte szívem érzéseit, lelkem gondolatait és kezeimnek minden igazságos eselekedeteit: azért nem félek, nem rettegek, nincs a mi vádoljon — mert a mi fogatkozás van mai napomban, a te atyai gyámolításod mellett is, az gyengességem következménye.

Uram! nyugtasd meg lelkiösmeretemet kegyelmed helyben-

hagyásával, hogy a pihentető álom által megújulva — új erővel kezdhessek félbehagyott kötelességeim teljesítéséhez a holnap felderültével.

Az éjszakának veszélyei aggodalommal háborítanak nyugodalmamat, ha a te gondviselésed nem örködnék felettem. Az álom halálra zárhatná le szemeimet; a rossz akarat kárt, fájdalmat okozhatna; a bűn vakmerően törvényt tapodva romlásomra törhetne, — de te, *mint egy őrszellem*, ha javamra jónak látod, — örömmel derited reám napodnak áldott világát, hogy felnyitott szemeimmel gyönyörködhessek annak sugáraiban; megoltalmazsz véletlen csapásoktól s a bűn emberét megállítod vakmerő elhatározásában, hogy örülhessek a létel édességének s halálkat adhassak atyai oltalmadért.

Benned bizom azért én gondviselő Istenem! Ha te velem vagy: semmi sem árthat nekem; *ha tenem őrizesz, hiába vigyáznak az őrizők.* (127. Zsolt.)

Terjeszd ki a te gondviselésednek karjait, hogy oltalmazzanak meg engemet a gonosztól; hatalmas, mint egy erős kővár, üleljen engem körül, hogy az én erőtlenségemben megdicsőülhessen a te mindenhatóságod; kegyelmed, mint egy pihentető nyoszolya ringassa el fel-felriadó lelkiösmeretemet, hogy atyai gondviselésed édes hitében és jóságában háborítatlan legyen nyugodalmam, örvendetes legyen felébredésem!

Atyám! légy az én őriző pásztorom, az én gondviselő Istenem! Amen.

XXI. Esti.

Feléd, feléd száll hozzád sóvárgó lelkem a nap hanyatlásával én gondviselő Istenem! Mint az elfáradt galamb tanyát keres, hogy szerettei édes körében megnyugodhasson: én is csak nálad, csak benned lelem fel azt a nyugalmat, mely esőndes álomba, mennyei szent békébe ringat, mely új erőt ad az élet további küzdelmeire.

Kihez is mennék máshoz rajtad kívül oh egy igaz Isten?!

Szívem békéjére, lelkem nyugalmára van mindenekelőtt szükségem, hogy az éj, az álom pihenést adhasson. Csak a te helybenhagyásod, a te elismerésed nyugtathatja meg lelkiösmeretem hánykódását.

Uram! kegyelmedért esedeztem e nap reggelén, kegyelmedért esedezem e nap alkonyán is; gyengeségeim és gyarlóságaim miatt ne rejtsd el a te bűnboesátó irgalmasságodat, téged szerető gyermekedtől.

Boesáss meg, ha vétkeztem; alázz meg, ha kevély, vagy ön-bizott voltam; dorgálj meg, ha szent parancsolataid útjáról letértem; szégyeníts meg, ha az erény virágait megtapostam. Te láttad, te tudod, te ösmered szent elhatározásaim törekvéseit: azért bűnceim feletti bánkódásaimat — vedd megtérésem jeléül.

Oh édes Istenem! ha még egy nap fáradalmi után sem hunyhatom le szemcimet nyugodtan, ha lelkiösmeretem vádat emel ellenem — miként hunyhatnám le, ki tudja mily hamar, a halál álmára, egy élet ezer kísértései után, ha önérzettel nem mondhatom: *Atyám! a munkát, melyet reám bíztl, elvégeztem?!*

Pedig minden nap közelebb hozza halálom óráját. Minden nap hanyatlásával egy-egy lépést teszek közelebb a sir éjjeléhez és még is hányszor feledem ezt el az élet hiábavalóságainak árjai közt. Érzem, hogy rám is az enyészet éjjele vár! Itt kell hagynom mindent, a mi e világhoz esatolt.

Időhöz kötött a kedvesség; hervadandó a szépség; hiábavaló a gazdagság; tünedékeny a dicsőség. A szem sugárai meghomályosulnak, az ajkak mosolya elenyész, a hajszálak megfehérednek — minden szépség, minden nagyság rommá . . . földdé vál . . . Az enyészet, a mulandóság, a sir mindent visszavesz . . . *földből letünk, földdé leszünk.*

Rettenetes a mulandóság gondolata, de böleseségre vezérlő.

Emlékeztess azért oh Istenem halálom órájára is, hogy ha napokat adsz még kegyelmedből napjaimhoz, minden este eljöttével bölesebb lehessen s az élet tűnő árnyai között ne feledkezsem meg lelkem drága kineseiről, melyek az életben szent békét, nyugodalmat, a jövő életben pedig üdvösséget adhatnak. *Uram! taníts, hogy tudhassam az én napjaim számát s járhattak bölcs szíved előtted.*
Amen.

RÉDIGER GÉZA.

Pusztá templom.

Felöltlik im, a dombtetőn,
A mint a vonat elrohan,
Egy gubbaszkodó, elhagyott,
Egy pusztá templom komoran.

Imára nem esendül harang,
A mohos torony hallgatag.
Seregestül fészket talál
Beme a esóka, a galamb.

Nem száll belőle égre föl
Az ájtatos nép éneke.
Szavára böles papoknak itt
Nem hallgat immár senki se.

Ajtaja esukva, nem nyílik
Rozsdás závára föl soha.
Környékén dudva, nem vezet
Barátságos ösvény oda.

Hős Hunyadynek építetté,
Nagy lelke tudta, hogy miért.
De satnya, velőtlen utód
Megtartani már rá nem ért.

Pusztult a templom és vele
Elpusztult ott az ős tanyán,
Elpusztult, züllött a magyar,
És ellenség sarjadt nyomán.

VERSÉNYI GYÖRGY.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter XXVII. jelentése.

(A felső- és középoktatás.)

Ez a jelentés az 1896—97. isk. évről nagyobb eltéréseket a XXVI. jelentés adataitól nem mutat. De a lassu és fokozatos haladás jelei itt-amott mutatkoznak. Ezekre a múlt évi adatokkal való összehasonlítás által rá fogunk mutatni. Legérdekesebb és legtanúságosabb része a népoktatásról szóló. Némelyekben elszomorító, másokban reményt nyújt. A már régóta szőnyegen levő *nemzetiségi* és a csak legújában felvetődött *agrár-socialis* kérdés, melyek a magyarság és vitalis érdekeink szempontjából elsőrendű és fontosságú kérdések, épen a népiskolai oktatás kérdésével állanak véleményünk szerint rendkívül közeli és lényeges vonatkozásban. S ezért míg egyfelől elfogadjuk a párhuzamos államosítás gondolatát, másfelől inkább szeretnők, ha idegen nyelvű területeken a népiskola államosítása sokkal gyorsabb ütemben történnék. Ez a kérdés azonban nem tartozik ezikkünk körébe, csak épen érinteni akartuk.

A jelentés a már megszokott 8 szakaszban nagy gondal összeállított statisztikai adatokat közöl. Minket most a III. és IV. szakasz érdekel.

Az országos közoktatási tanács újjászerveztetett, még pedig nagyon liberalis irányban, mert a tankönyvbírálatok alól fölmentetett. Szervezeti és tantervi munkálatok utaltattak körébe, melyenek: a középiskolai tantervek revisioja, melyre ez évben munkásságának súlypontja esett, az osztatlan népiskola tantervének részletes kidolgozása, a tanítóképző-intézeti tantervekhez készitendő utasítások s a polgári iskola reformja.

A felsőbb tanintézetekről szóló részben közli a jelentés az általános érdekű rendeleteket, melyeknek egyikéről-másikáról már megemlékeztünk. Nagyjelentőségű esemény az 1897. XXV. t.-ez. megalkotása, mely építkezésekre 5,200,000 koronát engedélyez. Ebből új műegyetem és a kolozsvári országos Karolina kórház helyett új kórház épittetik. Nevezetes mozzanat továbbá a *University extension* ügyében kiadott rendelet, mely bizonyítja, hogy miniszterünk figyelme mindenre kiterjed, a mi a közműveltséget valamiképen előmozdítani hivatva van. A *University extension* főleg Angolországban, de általában az egész nyugaton már régóta terjeszti az ismereteket; nálunk

is az lesz a célja, hogy tudományos színvonalon tartott rendszeres előadások által az iskola kötelékébe tartozó nagyközönség culturalis igényeit kielégitse. Ez év eseménye az a rendelet is, melylyel theologiai intézetünk növendékei heti 10 óra hallgatásának engedélyezésével az egyetem rendes hallgatói közé bocsáttattak.

A budapesti tud.-egyetemen működött 187 tanár, 44 tanársegéd és 94 gyakornok. Hallgató volt a téli semesterben 4741, 334-gyel több, mint a mult évben, a nyáriban 4330, 291-gyel több, mint a mult évben. Ezek között unitárius volt 13. Az egyetemi könyvtár szaporodott 2389 kötettel, 1891 apró nyomtatvánnyal, jelenlegi állománya 217,752 mű, 37,147 apró nyomtatvány, 1606 darab és 439 kötet kézirat. Az egyetem költségeire fordított 860,850 frt. A középiskolai tanárképző intézetnek volt 90 tagja, a mult évben 126, mi jelentékeny esést mutat. Kiadatott 62 tanári oklevél.

A kolozsvári tud. egyetemen működött 71 tanár. 19 tanársegéd. Hallgató volt a téli semesterben 795, a nyáriban 726, a mult évben csak 673. Unitárius volt a téli semesterben 46, a nyáriban 43. Ezek között van egy felekezeten kívüli is! Az egyetemi könyvtárra kiadatott 7466 frt, gyarapodás 3020 darab, jelenlegi állománya 40729 kötet, 13444 doktori dissertatio. Az egyetem szükségleteire fordított 341885 frt. A tanárképző intézetnek volt 115 tagja, a mult évben 87. Unitárius volt 8. Tanári oklevél kiadatott 34.

A kir. József műegyetemen működött 64 tanár, 37 tanársegéd. Hallgatóinak száma a téli semesterben 1299, a mult évben volt 1136, a nyáriban 1120, a mult évben volt 978. Középiskolából ment 437 hallgató, 232 gymnasiumból, 205 reáliskolából. Unitárius volt 1.

A hittani intézeteket illető adatok csaknem teljesen egyeznek a mult évekkkel, de azt fel kell említenünk, hogy *az összes hittelkezetek theologiai növendékeinek száma* — kivéve az unitáriusokat — *csökkenést mutat.* Nálunk a mult évben volt 9, most 10 hallgató. Az összes theologusok száma a mult évben 1645, most 1589.

A jogakadémiák adatait mellőzzük, csak azt emlíjük, hogy a minister a vizsgálatok rendszerén javítani próbál.

A középiskolai részről szóló szakasz elején a jelentés a *tanárkérdéssel* foglalkozik. Ez elsőrendű kérdés. „Mert ha a középoktatást összes vonatkozásaiban tekintjük, a tanárképzés területén merülnek fel ez idő szerint a legmессzebbre kiható és legnehezebben megoldható feladatok nemesak hazánkban, hanem az összes mivelt államokban.“ A *tanárhiány* kérdése egy féltized óta állandóan kísért, mert „a kiképzett tanárok száma nem áll arányban a rendkívüli viszonyokból eredő rendkívüli szükséglettel.“ A baj elhárítására történt az Eötvös-collegium felállítása s „a kolozsvári protestáns tanárképző intézet“ (?) létesítése. Itt az erdélyrészi ev. ref. egyházkerület theol. facultását kell érteni, mely bölesészeti kar hallgatóknak olesó árban intézeti benlakást és convictust biztosít.

Nagyjelentőségű a *tanárképzés* kérdése, melyről már régebben

tudjuk a minister felfogását, hogy az *az egyetem feladatai közé tartozik*, mert az egyetem tudós munkája s a tanárképzés hivatásszerű feladata fedi, keresztezi egymást. Ezért a budapesti tanárképzőt úgy kívánna újjászervezni, hogy az intézetnek határozottabb, szilárdabb kerete legyen, hogy a tanárjelöltek megállított programm és tervszerű tanulmányi menet keretében találják meg szakmájuknak bevezető, összefoglaló és áttekintő ismertetését. Harmadszor oly erőket kíván odaállítani, kik az előadásokat a tanárjelöltek külön hívataása szempontjából bővebben feldolgozzák s kiegészítsék. A tanárképzés szolgálatában áll továbbá *tanároknak és tanárjelölteknek külföldre való kiküldése, a szünidei rendkívüli szaktanfolyamok, tudományos kézilykönyvek készítettése, ösztöndíjak szaporítása.*

Új épületet kapott 16 középiskola, melyek részben már készen vannak, részben épülöben. Nem állami középiskolák segélyezésére fordítottatott 394 ezer frt, 1884-től kezdve mostanig összesen 2 millió frt. A változott viszonyok szerint 11 intézetnek régibb szerződése megújítottatott. Beruházási költségekre nem állami intézetek 1886-tól fogva félmillió frtot kaptak.

A középiskolák száma 191. Ezek közül 158 gymnasium, 33 reáliskola. Teljes, azaz nyolcz osztályu középiskola 129. A tanulók száma 56,946, a mult évben 55,367. tehát 2·8%-kal több a mult évinél. A tanév végén volt 53,157 tanuló, a beiratkozottak 93·2%-a. Az osztályok száma 1438, a múlt évben 1425. Párhuzamos osztály volt 137. Legtöbb tanuló róm. kath. (23.087), második helyen állnak az izraeliták (17.647)! Magyar anyanyelvű volt 75·1%, magyarul tudott 98%. Mindenből jelest kapott 6%, elégtelenül tanult 22%. Tanerők száma 3454. Rendes tanárok száma 1904, helyettes tanároké 344. Helyiség volt 6030. A tanszerek száma 2 millió, ugyanannyi a könyvek száma is. A középiskolák összes vagyona 31 és fél millió volt. Bevétel 7 millió 175 ezer. Ugyanannyi volt a kiadás is.

Állítottatott egy új gymnasium s államosítottatott 4; tehát az állami gymnasiumok száma szaporodott 5-tel. Az összes tanulók 82%-a gymnasiumba, 18%-a reáliskolába iratkozott be. 10.000 gymn. tanulóra esett 2193 reáliskolai, a mult évben 2218. Unitárius tanuló középiskolába beiratkozott 471. Év végén volt 395, ezek közül 375 gymnasiumban, 20 reáliskolában. A jó magaviseletűek száma a gymnasiumban 73·9%, a reáliskolában 62·7%. „Valószínű tehát, hogy a gymnasiumot jóval fegyelmezhetőbb elemek keresik fel, mint a reáliskolát“. A ministeri jelentés egy pár év óta a magaviselet tekintetében mindíg ez eredményre jut.

Hunter Tamás emlékezete.

Hunter Tamás unitárius lelkész f. évi mártius 24-én hosszas szenvedés után 80 éves korában Sidmouth-ban elhunyt. E szomoru hírt közölte az Inquirer április 2-iki száma. Bizonyára, mindnyájunknak, a kik Londonban létünk alatt az ő szivességét és jóságát élveztük, fájó érzések keletkeznek lelkünkben e hír olvasásakor.

Hunter Tamás Cairncastle-ben, Irlandban született.

Atyja hasznobérlő volt. Miután tanulmányait Belfastban elvégezte, a theologiai pályára ment. 1843-ban lett pap. Papi hivatalát 1864-ig folytatta. Hunter nem volt feltűnő szónok, de magas és szellemes beszédeivel foglalkoztatni tudta mivel hallgatóit. A papi hivatalt mindig magasabb szempontból tekintette. Megnyerő modoráért, szerénysége és jó sziveért hallgatói nagyon szerették. 1865-ben a dr. William-könyvtárnál a könyvtárnoki állás üresedésbe jövéen, Huntert választották meg könyvtárnoknak, mely állást 1885-ig viselt. E könyvtárt dr. William alapította protestáns papok és tanulók részére. Hunter, mint az irodalom kedvelője, itt megtalálta a hajlamának leginkább megfelelő munkakört. Gyakran mondogatta, hogy egy könyvtár felér egy egyetemmel azoknak, a kik azt használni tudják. Különösen nagy gyönyörűségét találta abban, hogy a tanuló ifjúságnak a könyvek kijelölésében utmutatóul szolgáljon. Mikor könyvtárnoki állásáról lemondott, a felügyelő bizottság méltányló elismerését fejezte ki hasznos szolgálataiért, s anyagi jutalomban is részesítette.

Ezután Irlandba vonult vissza, s Sidmouth tengerparti városban töltötte élete utolsó éveit. Mint mivel és tudós ember a városban kiváló tiszteletben részesült, a melynek ügyei iránt melegen érdeklődött.

Marshall az ő régi barátja vallási nézeteiről jellemzőleg írja, hogy „ő meggyőződésében határozottan unitárius volt, de hittani spekulációkkal és a dogmatikai theologia kérdéseivel nem törődött“. Az „ulsteri“ szabadelvű presbyterianusok között született és nőtt fel és egyik példányképe volt a puritán presbyterianus papoknak. A felekezetieskedést azonban nem pártolta. Mikor Londonban lakott Stopford Brooke, előbb anglikán, azután unitárius lelkésznek volt rendes hallgatója. Vallása lényegileg szellemi vallás volt, mely a szivben gyökeredzik és a gyakorlati erkölcsösségben nyilvánul. Családi nevét fia, Hunter Bernát fogja fentartani, a ki Kelet-Indiában katonai orvos.

Hunter az Inquirer-nek állandóan munkatársa volt s azon kívül egyesekkel kiterjedt levelezést folytatott. Jellemzik őt ez emlékező sorok írójához küldött levélben foglaltak: „Nekem úgy tetszik, hogy a mi a kereszténységben lényeges és alapvető, azt el kell választani az időlegestől és akkor közös alapot nyerünk az erkölcsi jóságban. Nagyobb testvériségre van szükségünk és az emberi életnek, mint Isten adományának nagyobb becsülésére.“

A magyarokat mindig szerette, de a törököket, mint nem keresztény népet, szívesen kiűzte volna Európából. „Félek, hogy nem valósíthatom meg — írja — azt az álmomat, hogy Magyarországot meglátogassam, s még kevésbé azt a régi tervemet, hogy Konstantinápolyba menve, onnan a törököket kiűzzem és az „Aranyszarvra“ görög kormányt ültessek.“ A politikában Gladstonnak volt híve.

A magyar tanulók iránt, két év tizeden keresztül, míg ő Londonban lakott s az angol unitárius theologiai akadémia még nem volt Oxfordba átvive, nemcsak minden gondolható szivességet tanusított, hanem valósággal atyjok volt. S nagyon sajnálta, mikor a könyvtárnokságtól megválva, Londonból elköltözött, hogy nem érintkezhetik a magyar ifjakkal, a kiket, saját nyilatkozata szerint, mindig szeretett és becsült. Közülünk mindazok, kik szerencsések voltak az ő barátságát élvezni s jóságos szivének melegét az ő kedves otthonában oly sokszor érezni: hálával gondolnak reá s mindig megfogják a jó öreg Hunternek — The Father of the Hungarian Students-nek — drága emlékét őrizni.

KOVÁCS JÁNOS.

Párisi Levél.

Páris, 1898. mart.

(Mozgalom a franczia kath. klerusban. „La volonté de vivre“ Charbonnel Victor abbétól. 1. köt. 12-ed ré. Consistorialis választások a reformált egyházban.)

Szerkesztő Úr!

Emlitettem volt egy levelemben, hogy Franciaország egyik nyugati megyéjében néhány kath. pap a protestantizmusra tért át, a kik aztán híveiknek nagy részét is magukkal vonták. E mozgalom Franciaország más részeiben is követőkre talált, s most egyik déli megye felé fordul a közfigyelem. Átalán az alsó papságnál érezhető, hogy a babonáktól megundorodott és meggyűlölte a szolgátságot, s egy titkos forradalom van folyamatban, mely időről időre kitör. Azok a papok, a kik a lelkiismeretnek nagyobb szabadságot és több értelmi világosságot akarnak, szükségét érzik az egyesülésnek, hogy legyen a működésre központjuk. Megjegyzendő, hogy itt nem azokról beszélek, kik nyilvánosan és véglegesen szakítottak a katholicizmussal és a kik közül némelyek átléptek a protestansokhoz és miután a prot. theol. facultásokon vizsgáztak, lelkészek lettek. Annak a mozgalomnak előmozdítója Bourrier, ki maga is r. kath. pap volt és jelenleg prot. pap egy Páris melletti egyházban. Bourrier egy nagyon értelmes és munkás ember, ki teljes odaadással munkál régi testvérei felszabadításán.

Néhány más kath. pappal, kik mint ő, elhagyták a kath. egyházat, lapot alapított e ezim alatt: „*Le Chrétien français*,“ melynek szerkesztésében, a kath. klerus tagjait s a katolikusokat átalán tartják szem előtt. Még szolgálatban levő nem egy kath. pap öntötte ki e lapban szíve keserveit. És ezt a lapot minden félévnyi látogatásukra is nagyon olvassák a kath. klerus tagjai.

Hadd álljon itt néhány sor e lap első számaiból, melyek fogalmat adnak annak irányáról.

„Mi mindnyájan papok vagyunk: világi papok, szerzetesek, irgalmasok. Némelyek már kiléptek a római egyházból, mások még benne vannak és annak hierarchiája alatt; mindnyájan akarjuk a vallási reformot, a megújított katholicismust, akarunk oly kereszténységet, milyent az apostolok, Jézus beszédének egyedüli hiteles magyarázóí alapítottak. A pápaság reánk nézve csak emberi intézmény: tisztelendő, ha a dogmatikai tévedéseket és találmányokat félre teszi; elitelendő, ha a keresztényellenes kiváltságok fennhíjázásában makaesul megmarad...“ Egy más számban pedig ezt írja: „Többen vannak, kik a kath. egyházból kiléptek, hogy szabadon prédikálják az evangeliumot, de még többen azok, a kik így gondolkoznak, de a kiknek bent kell maradniok és munkálniok a kath. egyház reformján. Kétségtelen, hogy azok szemében, kik a kath. egyházat elhagyták, ez utóbbiak esalódnak, ha azt gondolják, hogy hozzájárulhatnak a katholicismus reformjához, annak kebelében maradvá.

A mult eléggé megtanithatta volna e tekintetben. Reformot próbálni a kath. egyházban? Hiszen hogy ha egy pap igen szabad-
elvének látszik eszméiben, függetlennek eljárásában, püspöke mind-
járt megtanítja engedelmességre, vagy őt összetöri. Éppen ez történt most Dél-Franciaországban a pamiers-i egyházmegyében is. Egy pap ezeket mondotta: „A klérus unatkozik. Arra kárhoztatják, hogy a megholtakkal, az emlékekkel éljen, de az azt kívánja, hogy az élőkkel éljen. A levegő, mely környékezi, nem az övé; idegenben, árnyvilágban él, apa és anya nélkül.

Család nélkül léte gyökértelen, saját hazájában száműzötten él. Ilyen életnek a terhe és sulya nem idéznie elő minden oldalról ugyanazt a lázongó kiáltást? Fel fogja-e a római egyház fogni ez intést? Összhangba fog-e jőni az új idővel? Ez a megoldandó feladat. De a papoknak s főleg a fiataloknak le kell rázni a mozdulatlanságot, a sirleplet, és ki kell jőni a sekrestyéből a társadalomba, mely többé nem hisz nekik és új ismeretséget kötni a világgal, mely őket nem ismeri. Ezt susogja, ezt mormolja minden, s később fogja mondani hangosabban. A felebbvalóknak erről van tudomásuk, de hol a bátorságuk, hogy megtörjék a hallgatagságot, mely az egyháznak nagy törvénye? Szükség, hogy ez a hallgatagság megtöréssék és a szabad megvitatás uralma nálunk bekövetkezzék.“ E sorok a vidéken nagyon olvasott lapban, a toulouse-i politikai ujságban közöltettek. Más hasonló ezikkek is követték ezt, melyek az

egyházmegyében nagy hatást keltettek, s a klerikálisok közt nagy megbotránkozást. A mint várni lehetett, a parniers-i érsek nem késett megtudni a papnak nevét, ki szívet így kiöntötte. Megbüntették azonnal, száműzték egy az ariège-i hegyek közé béveszett kiesiny faluba. De azért nem vesztette el a bátorságot, ismét irt és azt mondotta: „Nem vagyok az az ember, hogy magamat a felelősségtől megfoszszam . . . mikor eljön az óra, azt teszem, hogy mindenek megismerjenek, és meg fogják látni, hogy nem egyedül vagyok az egyházmegyében, a ki így gondolkozik és escelekszik.“ A közel jövő meg fogja mutatni, hogy mi van e dologban. S e szabadság mozgalmat, mely az ország déli részében mutatkozik, hasonló követi a nyugati és északi részben is. A mozgalom elég komoly arra, hogy a kath. sajtót nyugtalanítsa. Több kath. lap jelezte a veszélyt. Egyebek közt az ultramontan „La vérité“ ezeket írja: „Veszélyes mozgalom indult meg e pillanatban a klérusban, melynek fontosságát nem szabad sem nagyítani, sem félreismerni. Ez annak a szabad szellemnek a folytatása, mely Laménais-vel kezdődött, s mely magával vonta Guettée abbét, a szerencsétlen Hyacinthe atyát, Michaud abbét, Michont és még másokat, és a mely ma a klérus ifjabb tagjai egy részénél munkál. Az alatt az ürügy alatt, hogy egy igazabb és az evangéliummal megegyezőbb kereszténységhez térnek vissza, csaknem elvetik a katholicismust.“ Egy papnak, ki az egyházat tüntetve hagyta el, hitvallását elemezve, ezt teszi hozzá: „E hitvallás nem különbözik azoktól az eszméktől, melyeket a klerus némely tagjai szóval vagy tollal kezdenek nyilvánosan kifejezni. Az megfelel a papok, ifjabbak és idősebbek nagy része lélekállapotának, kik nyugtalankodva s reformra és újításra vágyva abba a hitbe élék belé magukat, hogy a régi orthodoxia és hagyomány nem elégíti ki a jövőt. Már többen vannak, kik egyetértenek s szerepre törekeshnek a klerus keblében, és a keresztény demokracia eszméire, a népre való hatásra támaszkodnak. . . A veszély annál nagyobb, nézetünk szerint, mert talán nem látszik. Egyfelől a legtöbbször bizonyos buzgalom, bizonyos apostoli szellem, mely nem mindig talál kielégítést a rendes papság teendőiben; másfelől bizonyos valóban szomorú dolgok, visszaélések, melyeket nem lehet palástolni, — különösen kedvezhetnek ez ugynevezett őskereszténységhez való visszatérés mozgalmának.“ A kath. lapnak e sorai elég jellemzők. S valószínű, hogy a ki azokat írta, csak egy részét ismeri a dolognak és hogy a papok száma, a kikre a szolgaság ólomsuly-

lyal nehezedik, sokkal nagyobb, mint képzeli. Mindenesetre azoknak a száma, kik a kath. egyházból kilépnek, napról-napra növekszik. Ez bizonyíték. Ezelőtt néhány évvel egy társulat alakult Párisban e czim alatt: „A papok munkája“. E társulat czélja befogadni és segíteni azokat a papokat, kik a kath. egyházat elhagyták és a protestantismusra tértek. Egy év óta a társulat forrásai, bár most nagyobbak, teljesen elégtelenek azoknak segélyezésére, a kik a protestantismusban keresik lelkiismeretük békéjét. Most azon fáradoznak, hogy kiterjesszék a társulatot és az említett Bourrier lelkes buzgalma folytán erejét növeljék, mire csaknem elkerülhetlen szükség van. Egy vendégházat kellene építeni, a hol a kilépettek pár hónapig megvonulhatnak és foglalkozhatnak a protestáns elvekkel, mielőtt arra határoznák magukat, hogy akár a polgári életbe lépjenek, akár prot. papi pályára.

Bourrier úgy vélekedik s szerintem helyesen, hogy a kath. egyházat elhagyott pap, azzal, hogy elhagyta, nem lesz mindjárt protestáns és lehet, hogy talán sohasem is lesz. E nézetet a választmány nagyon megfontolta. Sajnos, hogy félni lehet attól, nehogy a párisi prot. orthodoxok, kiknek kezében van főleg ez ügy, pártkérdést csináljanak belőle és az ő zsarnoki tekintélyüket tegyék a kath. egyház zsarnoki tekintélye helyébe. Ily módon nem nagyon bátorítanak azokat, kik Róma nyomasztó igáját lerázták s egy más hasonlót kellene felvenniök. Bárhogyan, a kath. papság e mozgalma figyelmet érdemel. Mi lesz e mozgalommal? Meg fogja-e hozni az eredményeket, melyeket annak előmozdítói feltételeznek? A jövő fogja megmutatni. Amyi bizonyos, hogy jelenben tíz volt kath. pap tanul a prot. theol. facultásokon, öt Párisban és öt Montaubanban. Ezek el vannak határozva, hogy prot. lelkészi szolgálatba lépnek. Mások pedig az egyetemen tanulnak, hogy tanárok legyenek. Az is tény, hogy némely kath. gyülekezet követte papját, elhagyta a katholicismust és a protestantismust karolta át, és most ugyanaz a pap lelkesze. Előttem ez látszik a legfontosabbnak a mozgalom jövőjére nézve. Nem lehet-e attól tartani, hogy a katholikusok e mozgalom miatt megkettőztetik azt a durva gyűlölséget, melyet ma Franciaországban a protestánsok ellen észlelhetni? Én úgy hiszem, hogy az ultramontanok látva a veszélyt, munkához látnak, hogy szokásuk szerint hazugsággal és rágalommal feltűzeljék úgy a fanatikusokat, mint a hitetleneket a protestánsok ellen. Nagy titkon megkezdték az antiprotetantismust. Nincs oly gyalázatosság, melyet az alantas

kath. lapok naponként szabadjára ne eresztenének a protestansok ellen. Ugy találják, hogy a protestansok igen nagy számmal vannak az állami hivatalokban, mindenféle eselt szőnek a protestansok, zsidók és szabadkőművesek ellen, kik Franciaországot eladják a külföldnek.

A politikai pártok szónokai a leghitványabb szenvedélyekhez beszélnek — a protestansok ellen. Az ember azt hinné, hogy XIV. Lajos kora tért vissza. Szerencsére a nép nagy részénél nem találunk visszhangra. Bolond szél fuj, de nem hajt meg, csak némelyeket itt és ott. A jezuizmus képzeleghet hatalmára nézve egy pillanatra, de mikor az ország látni fogja, hová akarják vezetni, hamar magához tér. A francia protestantizmusnak erről az oldalról nem kell komoly veszélytől félni és az még sokáig vonzóerőt fog gyakorolni azokra, kik a katolicizmusban nélkülözik az igazságot és szabadságot.

— Charbonnel abbé „La volonté de vivre“ könyvéről beszélve nem térek messze tárgyanitól. Lehetett olvasni a lapokban, hogy Charbonnel abbé többé nem pap s nem katolikus; s úgy hiszem, hozzá adhatom azt is, hogy protestáns sem még. Tényleg egy levélben, a hol magyarázza az egyháznak általa gondolt nemét, azt mondja, hogyha levetette Róma igáját, ezt nem azért tette, hogy egy más igát vegyen magára, hogy egy más éppen oly zsarnoki, de még kevésbé igazolt tekintély előtt hajoljon meg. Charbonnel egyike azoknak, kik legbuzgóbban fáradoztak a vallásoknak 1900-ban tartandó congressusa érdekében. E tárgyról a „Revue de Paris“-ban irt ezikke nagy hatást keltett 1895-ben s nevét mindenütt ismertté tette. Heves vita fejlődött ki e tárgyban. Miután megnyerte néhány főpapaak beleegyezését, azt visszavonták és az egész ügy megfenneklett. Sajnosan látta, hogy széleskörű eszméit, a közös vallási élet és eslekvés szükségének érzetét Rómában eretnekségnek itélték. Richard bibornoknak, a párisi érseknek erre fölvilágosító levelet irt, a mit meg éppen lázadásnak vettek. Ekkor visszavonult s keresztény böleselő és moralisták társaságában élt. Nem akart tovább is formuláknak alávetve lenni. E benső szemlélődés nem akadályozta meg, hogy lapokban és szemlékben időről-időre nevezetes ezikkeket ne írjon. Ezeknek mintegy összege most megjelent könyve: „La volonté de vivre“. E kötet szemlélődéseinek sorozata, melyek jelölik az utnak állomásait, melyeket az író követett, hogy megérkezze saját önállóságához. A könyv ezime mutatja, hogy szerinte a szellem

élete nem más, mint szabadakarat teremtése. „A leggyakrabban nem mi vagyunk, a kik élünk, hanem a világ az, mely él bennünk“. Valóban élni annyi, mint magamagának valódi ura lenni, minden idegen szolgaságot levetkezni s lényének benső törvényét valószínűsíteni — tulajdonképpen szabadnak lenni. De ez csak az első lépés, az első állomás, melyet a saját maga összeszedésével, megismerésével lehet eszközölni. Azután jön az ember a személyes, termékenyítő élethez, mely a második állomás. Nem elég az embernek magába zárkozni s bizonyos mystikus szemlélődésben élni. Új embert kell magában teremteni, szellemi embert, ez az élet munkája és ezéja, és ez életre akarójának kell az embernek lenni. Annnyival inkább szükség van ez akaratra, mert a szellemi élet sok összeütközéssel és akadálylyal jár. Ez összeütközésből születik az emberi nyomor érzete és a dolgok felsőbb rendjének érzete, melylyel csak úgy tud kibékülni, ha felismeri Isten akaróját s ima és bizalom által egyesül azzal. „A vallás az, a mi ekkor a lélek titkos mélységeiből elbuzog. Élni akarni, élni akarni minden akadály és külső fenyegetés, kor és halál ellenére — ez vezet esalhatatlanul a vallásra, az imára, mint a tragikus és szomorú keskeny utnak, hol erkölcsi életünk munkája halad, egyedüli eredményére“. . .

A könyv, melynek csak főbb gondolatát adtam, egy gyönyörű imával végződik. Ez ima az „ismeretlen Isten“-hez van intézve. Mely kifejezés alatt szerző az Istent érti, kit értelem meg nem határozhat, de a ki kijelenti magát a kegyes szívnek az igazságosság és szeretet törvénye által, ki a szellemnek világossága, ereje és öröme lesz. Ez imának nem az a formája, mint a rendes imáknak, de őszinteséget és vallásos gerjedelmet lehel.

„Oh Istenem! Élni akarok. Élni akarok általad, a világosság Istene által és a te tanácsaid szerint. Oh világosítsd meg kegyelmesen az én szívemet.

Fényeltesd a nagy igazságokat, melyek egemről a homályos esalképeket elűzik. Általad akarok élni, oh világosság Istene!

Oh Istenem élni akarok. Adj nékem böles és hív életet, melyet eszményi világosságod nem csak áthat, hanem mely gyakorlati szabályokat állit magának . . . Általad akarok élni lelkiismeretem Istene!

Oh Istenem! élni akarok. Élni, az az szeretni. Oh szeretet Istene! a jónak isteni vágyát akarom általad megismerni. A szeretet az igazi erkölcsiség. Tedd, hogy szeressek, oh életnek szelleme és

lángja, ki gerjesztesz minden szent aspiratiót. Tedd, hogy szeressek és jó legyenek. Általad akarok élni oh szeretet Istene!”

Egészen véve Charbonnel könyve egy őszinte vallásos szellemnek, mondhatnám valódi keresztény érzelemnek a benyomását teszi, de még nem érkezett a kereszténységhez, már a milyenek mi a kereszténységet felfogjuk. Nekem úgy tetszik, hogy ez ifju pap nagyon is a mystikusokon és az „Imitation“ keresztül nézi az evangéliumot. De az igazság ama szonjuhozásával, a világosság ama szükségérzetével, azzal a meleg szívvel és egyenes lelkiismerettel, milyen az övé, bizni lehet, hogy eléri a célt, a melyet követ: az igazságban való békét és örömet. És most mi az, a mit tenni fog? Egy darabig az irodalomnak élt. Két év alatt sokat irt Szemlékbe. Úgy látszik azonban, hogy az irodalmi munkássággal felhagy. Valószínű, hogy véglegesen a tanításra, nevelésre adja magát, a melyre különben meg van a minősültsége. Hogy mire határozza magát, a közel jövő meg fogja mutatni. Jelenleg Hollandiában van s előadásokat tart a kath. egyházról, annak szelleméről és tanáról. S úgy látszik, hogy sokan hallgatják.

— A consistoriumok újra választása most folyt le a reformált egyházban, s kevés kivétellel, mindenütt esőndben. Az orthodoxok némely helyt mutattak türelmetlenséget, a liberalisok sehol. Még is az orthodox szellem most más, mint ezelőtt huszonöt évvel. A fiatalabb papok orthodoxiája nem az, mi a régiebbeké. Sok helyt megfordultam a vidéken, s olyan beszédeket hallottam, melyeket magam is csaknem minden változtatás nélkül elmondhatnék. A régi orthodoxia tüncedezik főleg a lyoni conferentia befolyása következtében. Párisban az orthodoxok most is erőszakoskodtak. De általán a pártok helyzete az új választásokkal ugyanaz, mint azelőtt volt. Az Oratoire egyházban a liberalisok ellenjelöltek nélkül egyhangulag választattak meg. A többi párisi egyházban a többség az orthodoxoké, esakhogy kettőben számuk kisebbedett.

CHARRIAUD D.

IRODALMI ÉRTESITŐ.

Értesítés. Az »Isten és lélek« cz. mű előfizetőit tisztelettel értesítem, hogy a munka második angol kiadása éppen most van sajtó alatt. Hogy az abban előjöhethő új részleteket is fölvehessem a magyar kiadásba, az érlelődőket szives türelemre kérem.

Péterfi Dénes.

The Place of Immortality in Religious Belief. A discourse by J. Estlin Carpenter, M. A. Manchester College, Oxford. 110. l. 12. r. »A halhatatlanság helye a vallásos hitben«. Az angol unitáriusok theol. akadémiájának egyik tudós tanára, Carpenter Estlin József írta ez értékes művet. A halhatatlanság hite oly régi, mint maga az emberiség. Először is tehát a történelmi vallásokban keresi a halhatatlanság bizonyítékait, főleg a hindu, persa, héber vallásokat, a görög bölcseletet és azután a kereszténységet vizsgálva, melyek mindenikében megvan a halhatatlanság hite, legyen az akár természeti képekben, akár ethikai és metaphysikai tételekben kifejezve. Szerző azután az emberi ismeret és gondolkodás mai világánál főképpen ethikai alapon törekszik a halhatatlanság helyét megállapítani a vallásban, tárgyát mindenütt összekötve azokkal a hasonló, magas és nagy kérdésekkel, melyekkel összefügg. Tárgyának nagy voltát teljes mértékben érezve, munkája elején Emersonnal azt mondja: »Én jobban hiszem és minden komoly lélek jobban hiszi a halhatatlanságot, mint a hogy azt megbizonyítani tudja.« De a könyv végén az olvasó a kifejtett érvek után elmondhatja, hogy ez egyike azoknak a munkáknak, melyek a halhatatlanság hitének erősítésére különösen alkalmasok.

Ueberweg, Grundriss der Geschichte der Philosophie. III. r. Neuzeit II. k. Nachkantische Systeme und Philosophie der Gegenwart. Berlin, 1897. 527 l. 9 m. A mi ezt a könyvet folyóiratunkban különösen megemlítésre méltóvá teszi, az a körülmény, hogy külföldi bölcészettörténetek között talán a legelső, a mely a magyar bölcészeti törekvésekről is megemlékezik s tárgyalásukra majdnem két levelet szentel. Tüzetes ismertetése nem tartozik reánk annál is inkább, mert Ueberweg munkálkodása a bölcészettörténelem terén s művei nálunk is eléggé ismeretesek. E kötet Heinze feldolgozásában most a 8-ik kiadásban jelent meg s az előbbi kiadásokat becsben felülmúlja az által, hogy az észak-amerikai, svéd, dán, norvég, németalföldi, lengyel, orosz, cseh, spanyol, portugál, új-görög és a magyar bölcészeti mozgalmakat is, habár röviden és vázlatosan, ismerteti. A kötet első fejezete a Kant kriticismusából származó rendszereket tárgyalja sorban: Fichte, Schelling, Hegel, Krause, Schleiermacher, Schopenhauer, Herbart, Beneke rendszereit; a második fejezet a jelenkor különböző irányait, a melyek minden nagyobb eredetiség nélkül többé-kevésbé mind Kantra vezethetők vissza, mind tőle határozatlan meg.

A fejlődés (evolutionismus), melynek napjainkban oly számos hive van, lényegében nem új. Kant criticismusával egy pozitivistikus irány társul, a mely a philosophiának szigoruan tudományos jellegét hangsúlyozza s a természettudományokkal lehetőleg összeköttetést keres, valamint ezek is a bölcsészettől nem mutatnak nagy idegenkedést. Az ismeretelmélet és kísérleti lélektan előtérbe lépnek s főleg az előbbi szolgál alapul minden bölcsészeti gondolkodásnak. Kiváló figyelemben részesülnek az ethika, jogbölcsészet, sociologia. Francia- és Angolországban különösen a positivismus és agnosticismus számlálnak sok követőt.

A mit a magyar bölcsészetről olvasunk, annak alapjául szolgált Szláviknak az a két czikke, melyek Zur Geschichte und Litteratur der Philosophie in Ungarn és Zur neuesten philos. Litteratur in Ungarn czímmel a Zeitschrift für Philosophie u. philosophische Kritik 1896. 107. és 109. számaiban s azután külön lenyomatban is megjelentek s melyekről annak idején folyóiratunk is megemlékezett. Akkor kiemeltük Szlávik munkálkodásának üdvös célját s most látjuk, hogy épen az ő czikkei nyomán kerül a magyar bölcsészet története két levelen Ueberweg könyvébe. Ez szép eredmény magában is s nem csökkenti nagyon az értékét az, hogy azok a hiányok, melyeket a kritika s folyóiratunk is felemlített, a könyvben nagyobb mértékben vannak meg, mint Szlávik czikkeiben. S ha e két levél nem ad még csak megközelítőleg kielégítő képet sem a magyar bölcsészetről, másfelől örülnünk kell azon, melyet jobban s a dolog érdemét találobban is fel lehetett volna használni. Azon is örvendünk lehet, hogy ilyen körülmények között Brassaink elég hiven van jellemezve e pár szóval: „verhältnissmäßig selbständiger Denker“. Hiányzik többek között a magyar aesthetika, a magyar egyezményes philosophia, a magyar materialistaharcz, főleg Brassai és Mentovich között. És más hiányok mellett is örömmel veszi tudomást e könyvről, melynek nagy előnye a rendkívül gazdagon összegyűjtött irodalom.

(Dr. G. K.)

Kisdödövödei és népiskolai építkezési mintatervek, építkezési utasítások. Kiadja a vallás- és közoktatási m. kir. ministerium. Ara 1 frt 50 kr. Az 1868. évi XXXVIII. t.-cz. a népiskolai oktatás rendezéséről kiterjed az ujonnan építendő és átalakítandó iskolaépületeknek a hygienia és paedagogia modern követelményeiből folyó kellékeire is s megszabja, hogy az ujonnan építendő iskolaépületek egészséges helyen épültek, szárazak s a gyermekek létszámához mérten (egy tanteremre 60 gyermeket s minden gyermekre legalább 0'8—1'2 m. helyet számítva) elegendő számú, tágas, világos és könnyen szellőztethető tantermekkel legyenek ellátva. De a már fennálló s e kellékeknek meg nem felelő épületek újraalakításánál is szemelött tartandók e követelmények. Eddig nem voltak oly utasítások és mintatervek, melyek az iskolafenntartókat és építőket a követelményekről tájékoztatták volna. Közoktatási ministerünk a jelen utasítások és tervek kiadásával segíteni kívánt e bajon. Tekintetbe vannak itt véve a különböző helyi viszonyok és utbaigazítást nyújtanak az egy, két, három, négy tantermű iskolák, valamint tanítói lakások és melléképületek építésére nézve. A mintatervek nyílt és zárt fekvésű telkekre, téglá, vegyes falazat vagy vályog-építkezésekre nézve tájékoztatják a tervezetek készítőit. Ez utasítások és mintatervek szükségességét hangoztatni fölösleges. Szük-

sége van azokra nemcsak az építő mestereknek, hanem az iskolafenntartó hatóságoknak is; lelkészek, tanítók is haszonnal tanulmányozhatják; sőt általában a közoktatás állapota iránt érdeklődő minden mivelte ember becses tájékozást szerezhet magának azokról a követelményekről, melyeket a törvény az iskolai hygienia és modern paedagogia alapján az iskolaépületek tekintetében megkíván a fogalmat szerezhet magának a törvény által követelt és a való állapotok közti nagy különbségről. (G. K.)

KÜLÖNFÉLÉK.

A lelkészek fizetésének kiegészítéséről szóló törvényjavaslatra vallásközönségünk képviselőtanácsa is főt. Ferencz József püspök ur előterjesztése alapján megtette a maga észrevételeit. De miután időközben a vallás- és közokt.ügyi minister a javaslatnak a közokt.ügyi bizottságban történt tárgyalásakor oly nyilatkozatokat tett, melyek az illető pontok felett fölmerült aggályok eloszlatására alkalmasoknak látszottak és tényleg több módosítást fogadott el, a vallásközönség tanácsa, a püspök ajánlatára, a ministerhez intézett feliratában elállt az észrevételek nagyobb részének közlésétől és csupán arra szorítkozott, hogy a ministernek köszönetet mondjon a törvényjavaslatért. Bárhogyan is, bárminő nézetek mellett is, tagadhatatlan, hogy e törvény égető szükségén segít. Segíteni fog azoknak a helyzetén, kik bár szellemi munkások, eddig szellemi szükségüknek kielégítésére épp oly fogyatékosan áldozhattak, mint a mily fogyatékosan és szűkösen lehetett gondoskodniok a mindennapi kenyérről. A törvényjavaslatot az országgyűlés érdemleges vita után már általánosságban elfogadta, s most jön a részletes tárgyalás. Lehet, hogy mire e füzet megjelenik, az egész javaslat le lesz tárgyalva. S a főrendiház tárgyalása után következni fog egy törvénynek szentesítése, mely az igazságnak első fokait jelöli a protestánsokra nézve.

Vallásközönségünk közigazgatási hatóságainak szervezetéről készített javaslatot a múlt évi főtanács által kinevezett bizottság a főt. püspök ur elnöklete alatt, ml. id. Dániel Gábor és br. P. Horváth Kálmán főgondnokok, s Fekete Gábor kir. tábl. elnök részvételével mart. elején letárgyalta. A javaslat kinyomatás után a főtanács tagjainak előzetes megismerés végett szét fog küldetni.

Tanárbeiktási ünnepély. Kolozsvári főgymnasiumunknál a múlt évi főtanács felállította a tizenegyedik rendes tanári székét és arra Gálffy Lőrincz okl. tanárt választotta meg, ki az intézetnél addig mint helyettes tanár működött, s előzetesen az oxfordi theol. akadémiát véggezte. Hivatott ifju tanár barátunk ünnepélyes beiktatása apr. hó 2-án történt. A beiktatási tisztet Mlgs. Fekete Gábor kir. táblai elnök, isk. felügyelő gondnok teljesítette magas színvonalon tartott beszéd kíséretében. Azután az ifju tanárnak Platóról, e nagy tanítóról szépen írt

felolvasása következett, melylyel lekötötte a közönség figyelmét. A tanári kar részéről Boros Sándor igazgató mondott bezárólag alkalmi üdvözlő beszédet. Az ünnepélyen közreműködött Iszlai Márton vezetése alatt a főiskolai dalkör és zene-egylet. Az ünnepélyt délben közös ebéd követte, melynek végén főt. Ferencz József püspök ur mindenekfelett azon való örömeinek adott kifejezést, hogy főgymnasiumunk tanárainak száma az ő életidejében már csaknem megháromszorozódott.

Templomszentelés. A kolozsvári ev. ref. egyházköztség nagyutczai csinos új templomát virágvasárnapján szentelték föl a különböző egyházi és világi hatóságok képviselői s nagyszámu közönség jelenlétében. A fölavatás Szász Domokos püspök imájával kezdődött. Egyházi beszédet mondott Molnár Albert th. tanár, Molnár Lőrincz az új lelkész, szertartási beszédek Nagy Károly th. tanár, Kenessey Béla th. ig. tanár és bezárót Herepei Gergely lelkész — mindenik szónok, az ünnepélyhez a maga tárgyáról a legjobbat nyujtva. Az ünnepélyen a theol. ifjak dalköre énekelt.

Savonarola emlék-ünnepély. A májusi nap fénye szép Olaszország ege alatt dicsően fogja a helyet megvilágítani, hol a XV. századnak egy nagy férfja kegyetlen halállal kiszenvedett. Florenzben megünnepelni készülnek Savonarola hősiés halálának négyszázadik évfordulóját. 1458-ban született. Szónok, államférfi és reformator volt. Mint törvényadó és mint a köztársaság feje bölcseséget, nagy szellemet és nagy erényeket mutatott. A pápai udvar romlottságát kérlelhetetlenül és félelem nélkül kárhoztatta és a pápát arra intette, hogy bánja meg bűneit, a míg nem késő. Elfogták, bebörtönözték, kiozták, és azután halálra ítélték. Nehány tanítványa is vele veszett el. Őt legutoljára hagyták. Egy pillanatra a szél másfelé vitte a lángot és teste érintetlen maradt. Már-már csodára gondoltak, de aztán a tűz felfuttat és megémsztette a tömeg örvongó, vad kiáltásai között. Porait összegyűjtötték, és az Arno folyóba szórták. Savonarola meghalt, de honfiai nem szűntek meg erényeit csodálni és emlékét tiszteletben tartani. Most egész Olaszország hódol nagy jellemének. És a mi sajtáságos, a klerus is megünnepeli az évfordulót. Eddig csak a nép ünnepelte ibolyákat hintve kivégzése helyére. Most a papság is résztvesz — kétségtelen a pápa engedelmével — annak a férfinak az ünneplésében, kit a pápa rendeletére kárhoztattak és égettek meg, mint eretneket. — Ez is pápai csalhatatlanság! — Mikor Savonarolát a vesztőhelyre vitték, Vatona püspöke így szólott hozzá: „Kiközösitlek tégedet a militans egyházból és a triumphans egyházból“. „Nem, mond Savonarola, a triumphans egyházból nem, ahoz nincs hatalmad“. Ezek voltak a szavai annak a férfinak, a ki hitt az igazság diadalában. Nem feltűnést keresett, nem népszerűséget hajhászott. Elvesztette életét, de megtartotta a meggyőződéshez való hűséget, a becsületet, s nemzete most ünnepet ül halhatatlan emlékére és a világ tisztelettel említi nevét. Az igazság harczát kivívja az idő.

Gamond Blanche, egy francia protestans nő 1683-ról fenmaradt emlékiratában a kath. hittérítésről ezeket írja: „Katonákat tettek

házunkhoz, kik gorombáskodva követeltek ételt és italt. Ők maguk mondták: „Ilyen költségektől megkímélhetnék magukat; ha vallást változtatnak, pénzt fognak kapni és a katonáktól meg fognak szabadulni“. . . Anyámat a püspök elé vitték, ki neki sok pénzt ígért és azt mondotta: „Ha kegyelmed és családja nekem megígéri, hogy vallást változtatnak, én ezt az összeget meg fogom adni“. De anyám nem volt erre hajlandó. Ekkor főudvarmesterét küldötte hozzánk, ki hasonló módon fáradozott és így szólt: „Sajnálom, hogy önöknek annyi nyugtalanságot okoznak; de higgyék meg, hogy a püspök ur minden tett kárt meg fog téríteni és egyenként mindeniknek 100 frankot fizetni“. Én azt feleltem neki: „Uram, menjen el a pénzével, ha azt gondolja, hogy az Isten kegyelmét meg lehet aranyon vagy ezüstön venni. Uram, ha egy rétet, kertet, szőlőt vagy egy darab földet kieserélnék, azért, a melyik értékesebb, még pénzt kell ráfizetni. Ugy kell lenni, hogy a mi vallásunk is értékesebb az önökénél, mivel önök még pénzt is akarnak fizetni. S mivel tudom, hogy a mi vallásunk az igazi, azért sem pénz, sem katonaság nem fognak az átlépésre kényszerídetni. Mikor Jézus az ő apostolait kiküldötte, megállította nekik, hogy erszényt, utraváló tászkát és fegyvert vigyenek magukkal; de ezek az önök fegyverei, hogyha önök kezükben pénzzel házról-házra járnak. . .“

Berlin vallásfelekezeti statistikája. A német birodalom fővárosa vallásfelekezetek szerint a következőleg oszlik meg: Ág. ev.: 1,420,833; más protestans: 5758; kath.: 155,363; más keresztény: 7824; izraelita: 86,152; más hitű: 91. Határozatlan hitvallású: 1093; hitvallás nélküli: 190. Más protestansok közül Berlinben van: hernhuti: 181, mennonita: 187; baptista: 1531; presbyterianus, vagyis az angol és skót egyházhoz tartozó: 312; methodista és queker: 474; irvingianus vagyis az apostoli egyházhoz tartozó: 3073. A katolikusok közül 393 gör. katolikus. A két fő hitvallásukon kívül van még: 35 német katolikus; 2179 szabad gondolkozású; 4416 dissidens és 1194 másféle keresztény. Míg az egész népességnél a nőnem a túlnyomó, az ó-reformáltak, mennoniták, katolikusok, szabadgondolkozásúak, dissidensek, izraeliták és más hitűek azt a sajátságot mutatják, hogy náluk a férfiak száma jóval nagyobb, mint a nőké. — Berlinben a múlt évben az izraeliták közül 75-ön léptek át keresztény egyházba.

A jehovisták. Megint keletkezett egy szekta Oroszországban, a hol ugyszólván nem mulik el nap szekta-alapítás nélkül. A permi, orenburgi és wyatkai kormányzóságokban ütötte föl táborát az új szekta, a jehovisták szektája. Vallási szabályaikat nagyrészt a zsidó szentírásból szedték, mindazonáltal keresztényeknek mondják magukat. Nem ösmerik el a szentháromságot, nem gyakorolják a szentek tisztelőtét, nem gyónnak, általában ellenségei a liturgiának. Imádságukat maguk csinálták és rendszerint a görög-katolikus vallás szidalmazásával fejezik be. Vakon követik Tolsztoj tanait az önmegtágadásról. Nem isznak semmiféle szeszes italt, nem dohányoznak és a testet és lelket megrontó édes méreg, a nyilvános mulatozásokat is utálják. Ezeket magányos hidegvíz fürdővel helyettesítik. Van saját titkos nyomdájuk is, a hol a szekta propagálására szolgáló röpiratokat nyomják. Azt a tagot, a ki egy esz-

tendő alatt nem tud még egyet hódítani, kizárják a felekezetből. (Országos Hirlap. 1898. 9. sz.)

Az angol unitáriusoknál Fripp Edgar belfasti lelkész támadást intézett az unitárius társulat ellen, hogy a dogmatikai unitarismust mozdítja elé. Nem az első eset, hogy egyesek nem kívánnak semmi olyan nevet használni, mely dogmára emlékeztethet. Így némelyek még az unitárius nevet is dogmaticus névnek tekintik és „az unitárius egyház“ elnevezés helyett inkább szeretik a „szabad egyház“ elnevezést használni. Pedig hogy ez elnevezés alatt is lehet dogmatismus, semmi sem bizonyítja inkább, mint a skót „szabad egyházak“ dogmatismusa. Fripp ur támadása, mint más hasonlóké, az unitárius társulattal szemben teljesen jogosulatlan. Az unitárius társulat eljárásait éppen a legmesszebb menő szabadelvűség jellemzi. És ha Fripp ur arra hivatkozik, hogy az ők egyházaik eredetileg nem theologiai vagy dogmatikai érdekből alakultak, hát éppen a min alakultak, az az elv az, melyet az unitárius társulat tiszteletben tart, mikor az „open trust“ — „meg nem kötött felhatalmazás“ — mellett áll, mikor egyetlen egy egyházban sem kívánt és kíván, melyeket segélyezett, a tagságra nézve dogmatikai bizonyágtételt. És az a négyszáz egyház, melyről szól, mind „open trust“-tel áll. Fripp ur — mint éppen az egyik „szabad egyház“-nak egy világi tagja megjegyzi, — árnyék ellen harezol. Ezt el kellett mondanunk ez ügyben, melyről egyik magyar protestáns lapnak egy munkatársa is megemlékezik. Ha szükség, még többet is fogunk mondani.

Japánban az unitarismus mind nagyobb tért foglal. Tokyoban unitárius egyház alakult, melynek a lelkésze *Sagi*, egy miveltszülött. A japáni unitárius társulat folyóiratot ad ki, melyet egyetemi tanárok és más előkelő tudós férfiak támogatnak. Az amerikai unitárius társulat Tokyoban egy felsőbb tanintézetet tart fenn.

Révész Kálmán kassai ev. ref. esperes-lelkész, történelemtudóstól a következő sorokat vettük:

Nt. Szerkesztőség! A K. M. ez évi első füzetében megjelent, Blandrata ellen írott igen érdekes gunyversre bátor vagyok megjegyezni, hogy a közlő ur azon állítása, hogy ez „eredetileg magyarul íratott s csak később fordítottatott latinra“ egészen téves, a mennyiben ez a latin szöveg az eredeti. Ezt bizonyítja nem csak az első sor szójátéka (*Te blande latrantem clamamus*), hanem az is, hogy ez az egész pasquill a „Te Deum laudamus“ gyönyörű hymnusnak travestálása.

„Te Deum laudamus,

Te Dominum confitemur,

Te aeternum patrem omnis terra veneratur.

Tibi omnes Angeli, tibi coeli et universae potestates

Tibi cherubim et Seraphim incessabili voce proclamant;

Sanctus, sanctus, sanctus Dominus Deus Sebaoth,

Pleni sunt coeli et terra maiestatis gloria tuae.

És így tovább. A gunyvers czime teljesen és helyesen így lenne: Translatio hymni „Te D. laudamus“ in G. B. secundum pasquillum“.

Teljes tisztelettel Kassá, 1898. márcz. 7. Révész Kálmán.

A nép jellemzése. „Ezekben a nehéz időkben“ czímen a „Prot. Egyh. és Isk. Lap“ a népről így ír: „A nép magában véve sem jó, sem rossz“ . . . A nép a maga erkölcsében, szokásaiban, gondolkodás-módjában példák után indul; hajlamaiban, érzületében, egész földi életmódjának berendezésében inkább conservatív. Az ujítás vágya nem az ő lelkében születik, az iniciatívát kívülről várja; új ösvényeket törni önmagától sohasem hajlandó, hanem azokat követi, illetve utánozza inkább, a kik fölötte állanak, a kiket hosszú idő óta mintegy vezéreül, utmutatóiul tekintett. És vajjon mit látott, mit tanult a magyar nép nagy tömege már-már két decenniumon keresztül azoktól, illetve azoknak egyrészétől, a kiket nevüknél, származásuknál, sok helyt vagyonuknál fogva hosszú idők óta vezéreül ismert és fogadott el? Prot. urainknak derogál ma már templomba járni. Neki a predicatora semmi szüksége . . . És a példa utánczókra talál, terjed mint a ragályos betegség. A fényűzésre, az erkölcsi dekadenciára honnan indult ki a rossz példa? A kunyhókból, az egyszerű szalmafedeles házakból talán? Az egyházi terheket nem szívesen hordozza a nép?! De hát nem azt látta, nem azt látja igen-igen sokszor, hogy azok, kik anyagilag is messze fölötte állanak, kézzel-lábbal tiltakoznak azok ellen“.

A székely fiuknak iparos pályára menése érdekében a kormány az iparkamarák által üdvös tevékenységet fejt ki. Ezt a mozgalmat elősegíteni célja tisztelt munkatársunk alábbi versének, melyet több napilap közölt, s melyet itt közreadunk, hogy ezton is hozzáférhető legyen, ünnepélyeknél és az iskolában való használatra.

Tárogató.

Új harcra készül a magyar,
A gárda népesül.
Zendülj meg egyszerű dalom
Forró üdvözlétül.

Atilla népe, székelyek,
El nem koresult sasok:
A harcvezonalban legelül
Most is ti állotok . . .

Ez lesz a harc! A legdicsebb,
Mit vivott szittya kar, —
Megint csodált lesz s még nagyobb,
Mint régen a magyar.

A bérczek ormán s völgy ölen,
A jólét napja kél.
Szabad, független lesz a hon
S boldog, ki benne él.

Fegyverre hát! Ragadjuk meg
Az ujkor fegyverét,

Mely nagygyvá egyedül tehet,
A munka eszközét.

Föl a szent harcra honfiak,
 Hazánk nagysága hív:
 Átok reá, ki vesztegel,
 Áldás azon, ki hív!

Mind vesszen el, pusztuljon el,
 Közbékét a ki bont! . . .
 Nagygyvá csak munka s béke tesz
 Hazát s királyi trónt.

Műhelyek, gyárak, iparok
 S tudomány bajnoki:
 Ti vagytok a magyar haza
 Leghívebb harczeni . . .

Előre! bátran! győztesen!
 Az Isten van velünk!
 Mint harczen, ugy munkában most,
 Az elsők mi legyünk.

Rédiger Géza.

A »Debreczeni Disputatio« legrégebb kézírata. A Debreczeni Disputatio kiadásával foglalkozva, szükségesnek tartom értesíteni a régi magyar unitárius irodalom iránt érdeklődőket, hogy e nevezetes korfestő, hitvitázó drámának, mely Meliust vagy „Péter pápát“ udvarával együtt a humor világitásában mutatja be, egy igen érdekes régi kézírata lappang valahol a székely földön, melyet az új kiadásnál lehető hiven fölhasználni irodalmunk nyeresége volna. E kézirat jóval régiebb és bővebb, mint főiskolai könyvtárunk XVIII. és XIX. százbeli másolatai. Utána készült e száz első felében a kereszturi könyvtárnak Uzoni historiájához mellékelt példánya, mely Sándor István útján jutott Jakab Elek könyveivel a nevezett gymnasium könyvtárába. Bár Jakab Elek a Petőfi Társaság lapjában (*Koszoru*, 1879. 343—366. l.) kiadta a „Debreczeni Disputatio“ e legteljesebb variánsát, de a kiadás alapjául szolgáló kereszturi másolat gyarlóságai kívánatossá teszik az eredetibb kézirat megvizsgálását, mely ma is valamelyik Keresztur-környéki pap vagy mester atyánkfia könyvei közt lehet. A ki tudomással bír róla s ennek vagy bármely más régi unitárius színműnek nyomása vagy előadatásának bizonyítékára utasítana, nagyon lekötelezné e sorok íróját. Felvilágosításul megjegyzem, hogy a hitvitázó, bibliai, sőt világi tárgyú színművek előadása városi és falusi iskoláinkban a XVIII. száz közepéig szokásban volt. Jézus életéből is adtak elő jeleneteket, kivált karácsony alkalmával. Az előadás nyelve legtöbbször magyar, néha latin. Egy ilyen latin drámának töredéke a kereszturi könyvtárban egy

könyv táblájára ragasztva maradt fenn. Egy másik régi magyar színműnek töredékét Keresztur környékéről Erdélyi János a „Népdalok és mondák“ II-ik kötetében adta ki. Nevezeteseb színműírókként Karádi Pált, Felvinczi Györgyöt, Kapusi Miklóst, Dersi Simó Istvánt, egy Gejzanoviust és Uzoni Fosztó Jánost nevezhetem meg. Nem lesz tehát haszontalan és hiábavaló fáradsága annak, ki irodalmunk érdekét tekintve egyben vagy másban felvilágosítást nyújt akár a Debreczeni Disputatio vagy más unitárius színmű hollétéről, akár a felsorolt unitárius színműírók életéről.

Kanyaró F.

A közoktatásügyi miniszternek, az országos nyugdíj- és gyámintézet 1896. évi állapotáról szóló jelentése. Az 1894. évi XXVII. t.-cz. értelmében létesített országos tanári nyugdíj- és gyámintézet állapotáról most jelent meg a miniszternek az első jelentése, melynek adatai közül egy néhányat felsorolni érdemesnek tartjuk. Az intézetbe belépett 77 tanintézet, melyeknek 656 rendszeresített tanára közül felvétellett 607. 1893. végéig nyugdíjaztatott 17 tanár 23.794 frt nyugdíjjal, 1897. folyamán a jelentés keltéig 19 tanár 25.629 frt illetményvel. Elhalt 21 tanár, kik 12 özvegyet hagytak hátra. Ezek számára temetkezési járulék ezímen fizettetett 2762 frt 34 kr, ellátási díjak ezímen évi 4836 frt. 1897. folyamán három özvegy részére temetkezési járulék ezímen 1020 frt, állandó ellátási díjakban évi 2284 frt. Az intézet vagyona az 1896. év végén volt: Cselekvő vagyon 531.607 frt 34 kr, terhelő hátrálékok 6042 frt 98 kr, tiszta cselekvő vagyon tehát 525.564 frt 36 kr. A jelentés hű képet nyújt e fiatal intézet állapotáról, melyre az agg tanárok felvétele nagy terhelt ró; de „nem nyereszkedési szempontból, hanem egyedül az illető tanárok érdekében állítottott fel; jótéteményeiből nem zárhatta ki a hazai tanügy szolgálatában megöszült és e téren évtizedeken érdemeket szerzett tanárokat“. Ha Csáky miniszterségét sok tekintetben érheti is bírálat, e humanus intézet megalapítása egyik fényes érdeme marad, melyért különösen nekünk felekezeti tanároknak hálás köszönettel és elismeréssel kell adoznunk.

G. K

Darkó Sándor †. Udvarhelykörnek tizenkét évig esperese s a jánosfalvi egyházközségnek negyvenhárom éven át lelkipásztora tart. 20-án 73 éves korában kisenvedett. A szabadságharcot mint zászlórmester szolgálta végig. Életének nagy részét Jánosfalván, e nemzetiségekkel határos községben töltötte, híveinek és népes családjának élve. Hívei nagyon szerették és mások is. Állásának szerény jövedelme és terhes családjának fentartása miatt az élet nem volt könnyű, de a megfutott pályáról visszaragyog a humor bősége, melylyel azt behintette s melyben fénylik emléke.

Gyászhirek. *Özv. Groisz Gusztáwné, szül. Szász Zsuzsánna* Kolozsvárt f. évi febr. 26-ikán 83 éves korában rövid szenvedés után jobb létre szenderült. Szász Mózesnek, a kolozsvári egyházközség e száz év elején jeles papjának volt a leánya s Kolozsvár közéletében a polgármesteri állásban fontos szerepet játszó Groisznak, a 67-iki magyar ministeriumban államtitkárnak neje. Kiváló erényekkel ékeskedett, méltó

tóan töltötte bé családi és honleányi hivatását Isten kegyelméből hosszú életén keresztül s vallásában mindig buzgóságot tanusított. Temetése nagy részvét mellett ment végbe, Kiterjedt rokonság s mindenekfelett gyermekei: Dr. Groisz Gusztáv országgy. képviselő s Groisz Kornélia, dr. Haller Rezső ügyvéd neje fájlalják a széles körben tisztelt agg nő elhunytát. — Barla Domokos, torda-aranyosmegyei főpénztárnok családja fájdalmas veszteséget szenvedett, leányuk *Barla Eszter* márt. 17-én 33 éves korában történt halálában. Tiszta, nemes lelkű nő volt. A mi kedvességet szépség és szívjóság adhat, azt veszítették el benne s azért siratják korai elszálltát — szülők, testvérek és egyetlen fia Gál Miklós. — Borbély György zalaegerszegi gymn. tanárt érzékeny csapás találta. *Bandi* fiok öt éves korában ápr. 3-án meghalt — „korán, mint a kibujt farügyet letöri a szél“. — *Gál József* m. kir. földm. isk. s. tanár ápr. 5-én 30-ik évében Czeluán rövid szenvedés után megszűnt élni. Egy becsületes, munkás és hasznos étellel kevesebb. Halála első sorban Gál Lajos gazdasági intézőt érinti fájdalmasan. Az elhunyt tetemét Szentgericzére, a család ősi helyére szállították és ott helyezték örök nyugalomra. — *Ózv. Szörtsey Adámné. k. Nagy Terézia* élete 81-ik évében ápr. 10-én Nagynyulason más létre költözött. A környékben általánosan tisztelt nő hunyt el benne. A Mezőségen más felekezetűek közt élve is mindig hiven fentartotta vallását és végrendeletileg meghagyta, hogy az ő vallásának papja temesse el. Minek derék fiai: Szörtsey Gáspár és Gábor eleget is tettek, Rédliger Géza szabédi lelkészt híván el, kinek beszédje mellett hantolták nemes porait végnyugalomra az anyaföldbe. — Kovács József hódmezővásárhelyi birtokos ápr. 24-én elvesztette fiát, *Kovács Antalt*, ki 30-dik évében hosszas szenvedés után hunyt el.

ARANYKÖNYV.

Az »Ezredéves Emlékalap-ra tett kegyes adományok.

(Tizenkettődik közlemény.)

193. Péter Sándor lelkész Maros Szt.-Benedek.....	1	frt	--	kr.
194. Bolgár Sándor földbirtokos, Horvátországból.....	2	»	--	»
195. Ferencz Albert és neje Cs. Sebes Luíza.....	50	»	--	»
Összesen...	53	frt	--	kr.
Az előbbi 10 közl. összege...	1827	»	--	»
Együtt...	1880	frt	--	kr.

Szives köszönettel nyugtázom a fennebbi adományokat.

Kolozsvárt, 1898 ápr. 23-án

FERENCZ JÓZSEF,
unitar. püspök.

Adakozások a Sepsi-Szentgyörgyön építendő unitárius templom-alapra Barabás Elek hitrokonunk gyűjtőkönyvében.

(Harmadik közlemény.)

Bágyon: Csegezi Ferencz 50 kr. Csegezi Mihály 10 kr. Csép Sándor 15 kr. Bágyoni unitár. egyház 1 frt. Csegezi Márton 20 kr. Csegezi Gábor 30 kr. Csép F. Márton 10 kr. Csép Mihály 15 kr. Lobly Mátyás, Balog Pál alsó,

Balogh Pál felső, Balogh Márton, Gspann Albert 10—10 kr. Asztalos János 20 kr. Simon Antal 50 kr. Molnár János, id. Bodoczi Mihály 20—20 kr. id. Bodoczi Gábor, Lobly Dániel 10—10 kr. Benczédi Domokos csegezi pap 1 frt. Pálfi Máté 10 kr. Csépp Sámuel, Fejér János 20—20 kr. Balogh Sándor 30 kr. Balogh Béla 5 kr. Csépp Márton, Simonfi Márton 20—20 kr. Szép Gábor 10 kr. Szép István 5 kr. Pálfi Károly 50 kr. Székely János m., Szép Mózes 10—10 kr. Simonfi Tamás 15 kr. Csegezi Lajos 10 kr. Moldován János 6 kr. Csépp Mihály, Boncza Máté, ifj. Balogh Pál, Csegezi Tamás, Ifj. Székely Mihály, Csegezi Mózesné 10—10 kr. Uzorai Ferencz 8 kr. Jenei Mózes, Csépp Ferencz, Simonfi Lőrincz, Simonfi Mihályné 10—10 kr. Simonfi Lászlóné 5 kr. Balogh Gábor, Kovács Mártonné 10—10 kr. Csegezi László esperes 1 frt. Összesen 10 frt 04 kr.

A r a n y o s-R á k o s: Csegezi Elek 10 kr. Pálfi Dénes 30 kr. Székely Sándor, Magyarai Ábrahám 10—10 kr. Pető János 20 kr. Borbély Mózesné, Pető Balázs, Komjászegi Zsigmond 10—10 kr. Fodor János 20 kr. Mezei Sándor 10 kr. Fehér Lajos 20 kr. Pálfi János 15 kr. Szuhai Ferencz 20 kr. Biró Sámuel 15 kr. N. N. Létai Dénes 10—10 kr. Borbély Máté fia 20 kr. Komjászegi Pál, Csegezi Lajos 50—50 kr. Nagy Mária 20 kr. Borbély Ferencz 10 kr. Pető Ferencz 20 kr. Ifj. Székely Sámuel 10 kr. Ar-rákosi unitár. egyház 1 frt. Létai Máté, Komjászegi Lajos 50—50 kr. Összesen 6 frt 10 kr.

V á r f a l v a: Nagy Mihály 50 kr. Pálfi András 20 kr. Pálfi Mózes 10 kr. Pálfi E. Dénes 20 kr. Pálfi Domokos, Pálfi Sámuel 10—10 kr. Pálfi Kristóf 20 kr. Pálfi Mihály 10 kr. Gadó Gáspár 20 kr. id. Fodor Zsigmond 30 kr. ifj. Fodor Zsigmond, Pálfi Mózesné 10—10 kr. Orbók Ferencz, Ferenczi Mózes 50—50 kr. Fogarasi János 15 kr. Csegezi Balázs 10 kr. Vagyas Péter 20 kr. Vagyas Dénes 10 kr. Weisz Márton 50 kr. Kutai Dániel 15 kr. Pálfi Sándorné, Dénes Mózes 20—20 kr. Gálfi Dániel 50 kr. Pálfi Mihály, Nagy Sámuel 10—10 kr. Pálfi E. András 20 kr. id. Kádár András 10 kr. Orbók Gyula 20 kr. Vagyas János 50 kr. Olyashatatlan 20 kr. Pálfi D. Ambrus, Barla Simon, Barla András 10—10 kr. Biró Lajos 50 kr. Várfalvi unitár. egyház 3 frt. Báró Jósika Andor 1 frt. Összesen 11 frt.

Sepsi-Szentgyörgy, 1828. április.

JÓZSEF LAJÓS,
unitár. lelkész.

PÁLL SÁNDOR,
egyh. gondnok.

Hálás köszönetemet fejezem ki, Hodos, Jobbágytelke, Ehed, róm. kath. községek, továbbá Iszló és Vadad községek képviselőtestületeinek, s így Barra László körjegyző urnak azon nemes cselekedeteikért, mely szerint ekklesiám romladozó temploma javítására kérésemre Hodos 10 frt. Jobbágytelke, Ehed, Iszló, Vadad 5—5 frtot s így összesen 30 frtot adományoztak a község pénztárából; s így a február hóban befejezett, vármegyei 106 frt 94 kr. könyöradomány gyűjtéssel ez által 136 frt 94 kr. templom-alapuunk van. — Isten áldása szentelje meg e filléreket.

FEKETE JÓZSEF,
unitár. lelkész.